

№ 2017.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ОБЛАСНОГО
ХАРКІВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

4

1935

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

серед письменників на пленумі СРПУ

З М І С Т

	Стор.
Хаїм Гільдін — Вождь. Поема	3
Юрій Смолич — Наші тайни. Роман	9
Ігор Муратов — Поетові. Поезія	52
Ом. Розумієнко — Злам. Повість (продовження)	54
Микола Нагнибіда — Заспів. Поезія	97
Юрій Хазанович — Бар'єри. Сповідання	99
Микола Сьомін — Відкриття кіно. Поезія	107
Петро Бурлака — Віктор Козуля. Нарис	108
Поширений пленум правління спілки рад. письменників України	116
А. Г. Сенченко — Завдання спілки радянських письменників України	117
Є. Перлін — Володимир Маяковський. Стаття	153
Іван Кириленко — Літературна Харківщина. Стаття	160
Анатоль Костенко — Рік роботи Науково-дослідного інституту ім. Шевченка	167
Г. Гельфандбейн — З нотаток про російську радянську літературу на Україні	174
Література, мистецтво, наука	184

*Гм. С. В. Косіор (×) і В. П. Затонський
серед письменників на пленумі СРПУ*

Тов. Постишев П. П. (×) серед письменників на пленумі СРПУ

ВОЖДЬ

В тюрмі,
 В глухій
 Тайзі Сибіру,
 На смертю встелених уложищах фронтів
 Ти виплекав снагу
 Вождя і командира,
 Ти,
 Що почував крізь роки,
 Як стяг шумить,
 І як гримлять полки,
 Як колос шелестить майбутніх наших нив.

Не кожному дано,
 Не кожному й не завше,
 Крізь мури перепон
 І звад колючий дріт,
 Як ти — несхитано,
 Як ти — не підупавши,
 Пронести лєнінські прапори й заповіт.

В боях і в наступах,
 На невсипущій варті
 Загартувавши мисль,
 Життя
 І міць свою,
 Ти встав над землями
 Стратегом мудрим партії
 І триумфатором
 В нечуванім бою.

Родився в бойових тривогах і напрузі
 Твоїх очей
 Сторожкий супокій.
 Ще в кого є такі
 Соратники і друзі?
 Є в кого ще
 І вороги такі?

І слів твоїх удар —
Суворий і скупий.
Ми знаєм — ці слова
Великих діл і чину,
Що ворогам не раз трошили черепи,
Бундючних левів
Гнули на коліна.

Твоє ім'я —
Це грім для боягузів тих,
Хто геть чкурнув з шляху,
Чи скнів на перепутті.
Що вищий розмах наш,
То глибший розпад їх,
Задавлених своєю жовцю й люттю.

Розвінчані вожді,
Захриплі гвалтуни, —
Їх люта зненависть, —
Їх сказ предсмертний мучить.
У серце партії ціляючи,
Вони
Тупими стрілами
У тебе прагнуть влучить.

Заслинені — хриплять,
Запінені — ревуть,
Щоб заховати свою загибель і несилю.
Який хрипучий зойк,
Яка потворна лють,
Коли запліснявість у мисль повзе здубілу.

О скільки,
Скільки раз
В хвилини бунтівливі,
Коли майбутнього розпочинався штурм,
До відступу нас закликав зрадливо
Гугнявий зойк і вереск
Їхніх сурм.

В час
Вирішальної,
Великої тривоги
Вони пускалися в зрадливу й підлу гру,
Але спокійно ти
Здирав строкату мішуру
З їх замірів,
З їх задумів убогих.

Привіт тобі,
Що перший йшов
У бій
За Ленінову мисль,
За Ленінове діло!
Мільйонну армію, яка в боях зміцніла,
Веде до перемог
Сталевий заклик твій.

Якими смішними здаються віщування,
Що друзів мало в нас,
Що шлях наш — самота,
Що знов встає міцне Європи процвітання,
Що світ злочинств, мовляв,
Ось знову розцвіта.

На горлі світовім
Затисла криза пальці,
Вона лама хребти,
Мішки золототканні рве,
Індуси — парії,
І кафри,
І сенгальці
Підносять в повстаннях знаряддя бойове.

На вулицях столиць
Чумою
Бродять злидні.
На грудях зброю цю ховають злидарі.
Раби машин і шахт,
Ці злигодні побідні,
Готують для панів
Мотуззя й ліхтарі.

Вищали,
Аж на губах шипіла жовта піна,
Що Сталін
Землю Рад
До краху приведе.
Та в творчій радості
Підноситься країна,
Трудящих всіх країн прийдешнє молоде.

Жонглери фраз
Кричали в дикім шалі,
Що збудувати нам хіба кривий поріг,
Що спати нам дано

В шинелях,
На привалі,
І що родити нам
Лиш викиднів сліпих.

Де скиглії оті,
Яким принадно сниться
Коло грудей своїх гуртом усіх пригрить?
Й ріденьким клаптиком
Розцвіченого ситцю
Всі сльози втишити,
Провалля всі прикрить.

А скільки скніло їх,
Над межами й обніжком,
А скільки мріяло
Дійти майбутніх мет!
Без бою,
Без турбот,
Поволі, тихо й нишком,
Мовляв, той жирний змій сам влізе до тенет.

О, скільки було їх,
Що в співчутті глибокім
Пророкували крах,
Занепад,
Смерть
І зло.
Життя у відповідь на лемент цих пророків
Бадьорим сміхом їм
Свій вирок прирекло.

З ярів,
З горбів,
З долин,
Стару межу стираючи до краю,
Іде сталевий лад громохких тракторів.
Безмежні землі він
Розпушує й вдягає
В зелені одяги —
В духмяну свіжість нив.

Де позникали ви,
Герої страхопудні,
Що хтіли пригасить побідний наш запал?
Походом радості йдучи в роки майбутні,
Село пройшло
Найтяжчий перевал.

Де ви поділися,
Короткозорі „Форди“,
В дірявій торбі мрій
З мільярдином благим?
Понад країною звучать сталльні акорди
І спогади про вас розвіяно як дим.

Гримлять країною
Новітні Дніпрельстани
І стяг побід
Несе
Натхненний рух колон,
В країні,
Де творцем
Мільйони людства стали,—
Ще буде не один
Турксиб і Волгодон.

Безкраї простори
Беруть сталним арканом.
Пустелю зрушують
Німотну і плоску,
І в'яжуть океан
В єдине з океаном,
Пшениця їм цвіте
В безплідному піску.

У тебе цілили
Тупу стрілу отрути
І в реготі хрипкім
Пророкували крах.
Ти
Партії стерна
Не дав їм похитнути
І крок за кроком,
День за днем
Збирав бійців для бою і звияг.

Не раз наш корабель
Ішов між скель,
Обвалів,
Вищали злякані:
Звернуть з шляху! Звернуть!
Та лєнінський ти курс
Підкреслив і усталив,
До дальших перемог
Нову проклавши путь.

Що важать вихватки,
Нікчемні і глузливі,
Коли такий масив ти до життя збудив,
Коли країну всю
З'єднав в однім пориві,
Щоб нездоланно йшов
Могутній колектив!

Привіт тобі,
Що перший йшов
У бій
За Ленінову мисль,
За Ленінове діло!
Мільйонну армію, яка в боях зміцніла,
Веде до перемог
Сталевий заклик твій.

Живи ж,
Живи в віках!
Хай зненависть розпалено:
Що наш сміліший крок,
То більше ворог в злі.
З ім'ям незламного,
З ім'ям сталюого Сталіна,
Як буйний сів, у нас зійшли
І в світлому сяганні заплелись
Найкращі мрії, мріяні колись
На змученій, розтерзаній землі.

Харків 1930

З єврейської переклав
Микола Бажан

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН

I

КОМАНДА ФУТБОЛІСТІВ

ПЕРШОГО СЕРПНЯ ДЕВ'ЯТСОТ ЧОТИРНАДЦЯТОГО РОКУ

Це була перша в нашому житті газета, яку ми читали. Досі ми використовували пресу лише на те, щоб обгорнути ноги, взуваючи перед матчем буци. Правда, від паперу ногу парить. Алеж зате як цупко держиться на ній тоді черевик!

В газеті писалося про Сараєве, про братів слав'ян, про знедолену й скривджену сестру — Сербію, про вірнопідданчі почуття руського народу, про загрозу світовій цивілізації від варвара-шваба, про те, яке прекрасне майбутнє чекає на людство після того, як швабів буде покарано і навіть знищено. Карати й знищувати закликалося великий і добрий руський народ.

А втім, не це було в газеті найголовніше. Найголовніше було надруковане попереду всього тексту, на першій же шпальті — великим і жирним шрифтом. Два короткі рядки довгих і виструнчених літер — немов дві шеренги урочистих фігурантів похоронної процесії, у чорних траурних касках і чорних лівреях. То був царський маніфест про оголошення війни.

Читання газети відбувалося прилюдно, на футбольному полі. Десятеро юнаків з розхристаними грудьми та голими коліньми, у чорних трусах та синіх з червоними комірами фуфайках, обступили одинадцятого, зодягнутого точнісінько так само. Він високо тримав газету, щойно одержану від хлопця-газетяра. Він був схвилюваний і голос його тремтів та вібурав на неприродно високих нотах піднесення. Тихе, прозоре і непорушне літнє надвечір'я було вже тої пори. Сонце сідало і останні його проміння ледь на мить затрималися ще на самісіньких верхів'ях пірамідальних тополь, що оточували наше квадратне футбольне поле. Від другого, противного, голу хутко тупотіли сюди ще одинадцять пар голих ніг. То, сполошена несподіваною перервою в гавтаймі,

бігла сюди ворожа команда. Випадкові перехожі та глядач нашого матчу поспішали й собі з різних ківців плацу.

„... божию милостию... братские чувства русского народа.. в грозный час испытания... с железом в руках і крестом в сердце...“

Голос першого бека Туровського — молодий, шойно виплеканий басок — забирав чимраз угору і загрожував зірватися ганебним півником недоростка десь на найпатетичнішому місці маніфесту. Але Туровський не марно був солістом гімназичного церковного хору. В найнебезпечніший момет, коли вже, здавалося, от-от щось лусне там, у його піднебінні, щось там із хрускотом розірветься надвое,—він раптом пересилиював короткі спазми, ковтав слину, і його інфантильний басок виринав знову на нотах цілком мужніх і дзвінких. Аудиторія тим часом розросталася щосекунди. Від залізничої колії бігли службовці блок-посту і робітники, що ремонтували насип. З солдатських казарм — наш плац був на військовому майдані стрілецького полку — бігли групами і поодинокі кашовари, пекарі, аптекарі та інша полкова челядь, що в цю годину не була на муштрі. З офіцерських корпусів, розташованих по той бік шосе, вийшли в кисейних маревах хатніх пеньюарів дами офіцерських сердець. Натопи на військовому майдані притягував до себе всіх. Ці дні були такі тривожні і повні несподіванок.

Туровський читав. Він читав із швидкістю максимально можливою, але чудово й метко маневруючи серед усіх крапок, ком та інших розділових знаків. Знак оклику в його вимові жив. Він майже бренив, як самостійний звук. Лекції латині не пішли для Туровського намарне. Ось вже він міг користати з них у житті. Римську літературу викладав у нас інспектор гімназії, педант і деспот, але великий аматор декламації, академіст Богуславський. „Квоускве тандем, Катіліно!“, „Дéдалюс інтереа...“ Туровський скандував: „Великий русский народ!“, „Доблестная русская армия!“, „Ми божией милостию!“, „непобедимая!“, „священная!“, „боголюбивая!“, „с нами бог!..“ Ми почували, як хвилі високого патріотизму б'ють нас одна по одній і мало не звальюють з ніг своєю гістеричною запаморочливістю. Голови наші йшли обертом, ноги тремтіли з молодечого ентузіазму. Прекрасні, загартовані, м'язисті ноги футболістів! Чи не такими ногами й міряти міждержавні відстані, топтати завойовані землі, бігти в атаку, ставати на груди переможеному ворогові?

Буде війна!

Правда, це для нас не була новина. Наше місто ніколи не жило з газетних новин. Величезний прикордонний залізничний пункт з чотирма розквартированими стрілецькими полками. Прямий дріт залізничного телеграфу та три височенні мачти бездротового іскровика блискавично інформували нас

про події в усьому світі. Ми були підготовлені. Але, нарешті, ми переживали це як дійсність, як факт. Війна!

О! Ми знали, що таке війна. Нас навіть вчено цього протягом восьми років з підручника Іловайського. Війна — це щедre джерело слави для вітчизни. Крім того, це ж прекрасна і захоплююча пригода. „Отечественна“ війна вісімсот двадцятого року, русько-японська — дев'ятсот п'ятого, оборона Севастополя, Балкани, Тріполі. І насамперед — англо-бурська війна. О! В цю війну ми всі були закохані. Учителі історії так красю змальовував нам велику цивілізаторську роль Англії. В перервах між лекціями ми гралися в цю війну щоденно. І, гімназичному історикові на зло, всі хотіли бути бурами. Англіїців доводилося призначати по черзі. Війна! Скільки надзвичайних образів, скільки прекрасних асоціацій! Бури. П'єр Безухов. Генерал Кондратенко. Порт-Артур. Пожежа Москви. І сніг, що засипає відступаючу французьку армію. І Антон Кречет — у гаолянових хащах Ляояна. А — Трансвааль? А — тріпольські інсургенти? Гарячі, хвилюючі образи реальності й літератури — вони випереджали одне одного. Війна.

Туровський кінчив. Він спустив руку з газетою і натовість підніс угору другу. Схоже було, що він збирався виголосити промову. Він навіть роззявив рота. Але говорити промови його не вчено ні в церковному хорі, ні на лекціях латині.

— Ура! — вигукнув Туровський.

— Урррааа!!! — вибухнули ми. І це було надзвичайне „ура“. Це не було те „вра“, яке ми кричали в гімназії на честь „пустого урока“. Це не було й те „гіп-гіп-ура“, яке ми виголосували традиційно на знак перемоги на футбольному полі. Це не було також і те „ура“, яке ми горлали в перервах між лекціями, в черговій бійці бурських повстанців проти британського регулярного війська. Це було справжнє ура. Це було „доросле“ ура. І ми були горді з цього. Ми — чотирнадцятилітні юнаки — вперше в житті кричали доросле і справжнє ура. Кашовари, пекарі в синіх хвартушках і аптекарі в білих балахонах — справжні, дорослі військові — кричали це ура разом з нами. І це ура різняло нас. Це ура робило нас дорослими. Чи — немовби дорослими.

Матчеві не судилося бути закінченим. Треба було вертатися до міста, треба було бігти на залізничу станцію — осередок і центр усього громадського життя. Там щось, очевидно, мало відбутися. Хто його зна, що саме. Але треба було йти. Молодечий ентузіазм одинадцятьох футболістів, нехай і „несовершеннолетнею“ ще рікою, прагнув влитися в загальне бурхливе море ентузіазму „соотечественников“.

Ми накинули на плечі наші шинелі, які ми носили завжди наопашки, щоб спід них світити голими коліньми і красувати нашими широкими грудьми спортсменів, і з звичайними спі-

вами рушили до міста. Коли назустріч нам траплялися гурти солдатів чи офіцерів, що, навпаки, поспішали з міста до казарм,—ми уривали спів і вибухали гучним одчайдушним ура. Ми—одинадцятро—йшли в ряд, широким строем, на всю широчінь вузьенької вулички передмістя. Ми перегородили її впоперек. Розпанахані груди, кашкети на потилицях, по вітру чуби. Найстаршому з нас ледве доходив сімнадцятий рік. Але більшість були ровесники, чотирнадцятилітки, однокашники і однокласники. І ми були футболісти одної команди. Це більше, як рідні брати. Ми несли зараз в собі надзвичайне піднесення—після фізичної радості гри і після нового, незнанного ще духовного трансу. І мимоволі кожний з нас одинадцятьох молодече милувався з десятьох інших. Ми любили один одного. Ми були одностайні. Ми були прекрасні спортсмени. Не випадкові „гравці“ в спортивних іграх. Ми були справжні, ідейні спортсмени. Ми були з нового покоління середньошкільників, що йшло на зміну попереднім довговолосим і неохайним гаріновським романтикам, „гімназістам до гробової доски“ та арцибашівським „санінцам“—білопідкладочним пшутам. Нашим прапором ми підіймали спорт! Ми були за повнокровне спортивне виховання. Ми були за спорт, як спосіб утворення нової людини, нового героя нашого часу. Мужнього, демократичного і—неодмінно з чисто виголеною фізіономією. Спорт—це був наш світ, наш фетиш, наша релігія. І ця релігія міцно єднала нас. Ми не могли вже жити один без одного і за межами футбольного поля. Ми були товариші, друзі, побратими. В гімназії, в класі, взагалі. Ми жили одними і однаковими інтересами. Ми були як один чоловік. От ми йшли стрункою, однудушною лавою, і гравії вулички шорстко рипів під шипами наших буц. Голкіпер Піркес. Беки Туровський та Воропаєв. Гавбеки Жайворонок, Кульчицький, Зілов. Форварди Кашин, Теменко, Репетюк, Сербин і Макар. Одинадцятро. Як один.

Васька Жайворонок—наш мікроскопічний на зріст правий гавбек, чорний, як антрацит, і з мордою, подзьобаною лишаями, як завжди, біг попереду і гнав перед собою футбольний м'яч. Коли назустріч траплялися дівчата, він метко й влучно шутував по них. Дівчата верещали і розбігалися врозтіч. По-молодецьки ми співали:

„Что ты вьешься, черный ворон, над моею головой?
Ты добычи не добьешься, черный ворон,—я живой!..“

Серця наші холонули, голови палали. Прекрасні батальні образи буйно вирували в наших уявах. Бої. Стрілянина. Вогонь. Дим. Кров. Смерть. „Уланы с пестрыми значками, драгуны с конскими хвостами...“ і ми—попереду на конях, із закривавленими шаблями в руках. Ми мчимо, кричимо і тро-

щимо ворога. Ворог подоланий. Він біжить. Ми перемагаємо. Ми — герої.

Героїзм в нас ріс. Нам забивало дух. Ми робилися зухваліші. Жадібно й хижо ми позирали по сторонах. Ми шукали нагоди, причини, приводу. Нам треба було якось виявити свою снагу, свій екстаз, свій транс. Нам треба було зразу, негайно, тут же, вчинити щось героїчне... І Васька Жайворонко — чорний, лишаїстий, мікроскопічний гавбек — насмілився. Коли нам трапилася назустріч якась самотня дівчина, що боязко пробиралася попід парканом, тікаючи від нашої орави стороною, — Васька раптом зблід. Ніздрі його затремтіли. Кров одлила від його голови, і він мало не втратив притомність. Якусь секунду він хитався на своїх дебелих ніжках футболіста. Але враз зірвався з місця і з диким бойовим покликом кинувся просто на сердешну дівчину. Він наздогнав її під парканом і пустив руку їй за пазуху...

Це було з Ваською Жайворонком перший раз у житті. Васьці Жайворонку не було ще п'ятнадцяти років. Він був чистий, з душею ніжною, ліричною і соромливою. Любовна тайна лякала його... І вдруге Васька захитався і мало не впав. Його вдарила раптова шумлива хвиля нових, незнаних і надзвичайних почувань. Його рука — вперше за життя — торкалася прекрасного, гарячого жіночого тіла! І вона брутально паскудила його. Вона брутально паскудила і Васькину дитячу душу. Паскудила назавжди, на все життя.

В інших обставинах Васька Жайворонко ніколи б і нізачо не наважився на такий вчинок. Він вмер би з сорому, ганьби і огиди до себе. Алеж — оголошено війну і треба бути мужнім. Треба бути героєм. Треба бути мужчиною...

Дівчина висмикнула праву руку, розмахнулася і так затила Ваську по морді, що він впав. То була здорова, років на п'ять старша від Васьки, селянка з передмістя. Днів два після її удару у Васьки боліло ліве вухо. Це отруїло йому радіощі перших днів оголошення війни.

Васька схопився і прожогом кинувся наздоганяти нас. Весело зустрівши першу половину цієї пригоди і Васькин героїзм, ми шляхетно вдали, що другої половини, Васькиної ганьби, ми не побачили. Лише дівчина ще довго надсилала нам наздогін верескливі й довжелезні, з майстерними закрутами, важкі, як пудові гіри, побажання. Васькине серце спиялося і терпло від сорому й образи. Але він закинув кашкет ще далі набакир і хвацько реготав та недвозначно підморгував з виглядом старого й дійшлого Дон-Жуана. Ліва щoka його була майже фіалкова. Ми гримнули приспів:

Черний ворон за горами, там девчонка за морями,
Слава, слава-а-а... там девчонка за морем!..

Так почалася війна!

Другого ж дня всі чотири стрілецькі полки, що стояли за мирного часу в нашому прикордонному місті, вирушали на фронт.

На розлогому військовому плаці перед гарнізонним собором—на нашому футбольному полі—величезним каре вистроїлися десять тисяч стрільців пішої стрілецької дивізії. Вони їхали воювати „за веру, царя и отечество“. З ними не прийшли прощатися десять тисяч їхніх матерів і дружин. Прикордонні полки царської армії не мали в своєму складі солдатів місцевого походження. Австрійський кордон Російської імперії не охороняли подоляни, волинці, басарабці або кияни. Його охороняли казанські татари, уральські башкири, тамбовські великороси, грузини чи фіни. Але випроводжувати їх на фронт прийшли десять тисяч місцевих жінок і дітей, що їхні батьки, сини й чоловіки охороняли царські кордони в Манчжурії, в Тибеті, в Закавказзі, в Фінляндії. Величезний багатотисячний натовп оточив струнке військове каре. На дев'яносто відсотків він був із випадкових жінок і дітей. Лише в кутку, біля виходу на шосе примостилася організована частина прощальників. Там стояла лава патріотичної маніфестації—з іконами, хоругвами і триколовими прапорами.

Посередині каре, на вільному полі плацу, як мушина крапка на шибці вікна, стояв крихтний аналой. На ньому лежали євангеліє і хрест. Перед аналоєм—тоненький ставник із товстелезною—„річною“—восковою свічкою. Надвечір'я знову стояло тихе та літнє, повітря не рухалося. Свічка горіла, і вогник її покрученою, ледь тріпотливою цівкою кіптяво тягся догори. Піп махав кадилом і густі хмари пахучого з перепаленої смірної диму знімалися немов з самої землі і тихою пеленою ліниво злітали догори. Там, за п'ять метрів над землею, важкий дим спинявся і простилася знову поземно, немовби вінчаючи куполом аналой. Натовп прощальників стояв напружений, нерухомий і німий.

Молебень доходив до кінця. Піп віддав кадило служникові і зняв руки догори:

— Премудрость прости, услышим святого евангелия, мир всем!..

Він нахилився і підняв велике важке євангеліє. Командир дивізії—дебелий, сивоусий генерал—повагом підійшов до аналою. Він спинився і молодецьки підкрутив свої вуса вгору. Потім нахилився, поцілував книгу і ефектно спустився перед аналоєм на одне коліно. Надсилу підніс піп важке євангеліє і поклав романтичному генералові на схилені плечі. В цю урочисту хвилину генерал волів особисто виконати функції дерев'яного аналою. Піп розгорнув книгу і почав

читання про „воинов, живот свой кладущих на алтарь отечества“. І, як стій, десять тисяч солдатів клякли навколюшки. Вони похилили голови, спершись лобами на свої гвинтівки у правій руці. Їх амуніція забрязчала тисячма тихих дзвоників. З шурханням клякли позаду них десять тисяч прощальників. Клякли і ми—десятеро. Але одинадцятий зостався стояти. Шая Піркес був єврей.

Ми не звернули на це уваги. Ми звикли. На наших молебнях, у гімназії, коли ми ставали навколюшки, євреям, татарам і караїмам дозволялося стояти рівно. Але по натовпу пройшло тихе, жорстоке: „жид“, „охрестіть жида“, „поставте жида навколюшки“... Шая Піркес обвів навкруги сумним, далеким, невидущим поглядом. Так дивився він завжди, коли чув це ненависне, образливе „жид“. Він один стирчав серед двадцятитисячного моря укляклих. Не може бути, щоб, окрім нього, не було серед двадцяти тисяч інших євреїв. І Шая Піркес, сумно зітхнувши, присів і собі. Він був оточений нами з усіх боків, і стороннім не було видно, навколюшках він чи накарачках. Обличчя Шаї було червоне.

— Ненавиджу... ненавиджу... ненавиджу...— шепотів він, напівпритомлений від сорому і образи.

Піп скінчив. Але солдати не звелися з колін. Десятитисячним—важким, могутнім і моторошним—хором розлягалася на майдані патріотично-релігійна кантата:

„Спаси го-о-споди лю-у-ди твоя и благослови достоя-а-ние твое...“

За нашими плечима, з жіночого натовпу, тут і там сплеснув придушений, весміливий плач.

— ...побе-еды благоверному императору на-а-а...

На кінчику носа у Васьки Жайворонка тремтіла крапелька. Вона більшала, більшала і, нарешті, одірвавшись, упала йому на штани. Шая Піркес із червоного став білий з жовтими плямами. Ми перезирнулися. Але ми побачили один одного погано. Вогка заслона застинала нам зір.

— Слухай,—прошепотів, невідомо до кого саме, Ваня Зілов,—як ти думаєш, це може бути, щоб на війні вбили стільки солдатів, як отут є? Га? Не саме цих, і не зразу всіх, а—взагалі?

Йому ніхто не відповів. На його запитання взагалі не обов'язково було відповідати. Це вже така була в нього звичка—ставити запитання. Це зовсім не значило, що він питав. Це тільки значило, що він сам над цим запитанням задумався. Ваня Зілов—наш лівий гавбек—був хлопець не на свої чотирнадцять років зосереджений і, крім того, не по роках розвинений фізично: пружний, жилий, найперший в гімназії гімнаст. Його батько був залізничний слюсар з ковалів і в своїй хатній кузні змалку привчав Ваню до ковальської справи.

„... и твое-е сохраня-а-я крестом твоим жи-и-и-и-тельство...“

Тепер натовп заплакав весь. Шелест плачу і зітхання, здавалося, знялися з натовпу і спинилися над ним у повітрі. Так з рясним порханням крил знімається з очеретів сполохана зграя пернатих і на мить застигає в височині. Люди схлипували, плакали, ридали. Жінки падали ниць і простигалися по землі. Сльози текли і по наших щоках. Жайворонок плакав уголос.

Сивий генерал хвацько звівся з коліна і незадоволеним, сердитим оком повів на людей. Вони псували весь народ. Хіба ж годиться виражати солдатів на війну з плачем і побиванням? Треба кричати „ура“ і підкидати вгору капелюхи. Генерал подав адъютантові короткий знак. Чотири полкові оркестри, гучно й бадьоро, вдарили: „Коль славен наш господь в Сионе“.

Генерал нахилився і ще обтрусив двома пальцями праве коліно, замащене порохом муштрового плацу. Потім відійшов набік, на своє місце — приймати парад. Чотири полки мали пройти повз нього церемоніальним маршем, простуючи до військової рампи. Там чекали вже на них ешелони.

І вони пройшли. Один в один, нога в ногу, випнувши груди, вибиваючи церемоніальний крок, звихнувши голови і поїдаючи очима генерала з його почотом — десять тисяч стрільців. Кожний роті генерал брав на честь і гукав — „орли!“ І орли вибухали надприродним „ура“. Шеренга наглянцованих чобіт блискала після них, збиваючи куряву важким відбиванням церемоніального маршу. На шеренгу насувалася нова шеренга. Один в один. Нога в ногу. Випнуті груди. Звихнуті голови. „Орли! Ура!“ І знову тільки шеренга наглянцованих чобіт. Змах правого рукава. І знову шеренга. І знову. Це було все. Все, що zostавалося тепер від десяти тисяч людських життів. Вони пройшли повз генерала, завернули за ріг, перейшли залізничу колію, пройшли на військову рампу і за номерами розсілися по червоних вагонах із свіжим білим написом „40 человек и 8 лошадей“. Ешелон за ешелonom, рушили вони від рампи. Туди, на захід, на війну. На фронт. Ешелон за ешелonom, вагон за вагоном. З зухвалими співами, молодецьким підсвистуванням, одчайдушними вигуками, тупотінням ніг у танцю, моторними схлипуваннями гармошки. „40 человек и 8 лошадей“...

Вслід за полками з плацу рушила і патріотична маніфестація. Попереду йшов міський голова, власник міських аптек, купець Добротворський. На розкішно вишитому рушнику він ніс півметрового царського портрета. За ним виступали інші мужі міста — торговці, власники, великі чиновники. Вони несли на рушниках ікони, портрети членів царської фамілії, хліб із сіллю. Церковні служки, в стихарях, інституційні швейцари в лівреях та жандармські вахмістри в мундирах і при всіх медалях несли важчий асортимент: хрести, хоругви, свічники,

а також трикольорові прапори. Вони співали по черзі „спаси господи“ та „боже, царя храни“. Боса ватага хлопчиків оточувала маніфестацію, захоплено переживаючи це небачене чудо розкоші й урочистості. Стільки оздоб, мундирів, медалів і хрестів траплялося бачити хібащо в хресний хід уночі під великдень. Стільки ж народу зараз не доводилося ще бачити ніколи. Ціле місто вийшло прощатися з своїми полками. Дами офіцерських сердець, в довгих і білих бальних сукнях, з хустинками, дещо манірно притиснутими до очей, завершували цей похід.

Ми примістилися на деревах проти перону військової рампи. Крім усього іншого, ми прийшли сюди ще й проводити наших друзів. В кожному полку у нас було багато друзів між солдатами й вольноп'юрами¹. Адже кожний полк мав свою, правда поганеньку, футбольну команду. Наша команда—із тренуваних, майже професійних спортсменів—побивала їх всі. Але окремі, хороші футболісти серед військових були. Ешелон за ешелонам, вагон за вагоном пропливали повз нас. Широкі червоні двері були скрізь зсунуті набік. Звідтіля, знад сорока зухвалих і збентежених солдатських облич, визирало восьмеро здивованих кінських морд.

— Дев'ята рота, третій взвод! — вигукував Жайворонок, що звисав з крайньої гілляки нашої трибуни — крилатого старезного дуба, і всі ми вибухали надсадним „ура“, що покривало навіть мідь негавних оркестрів. В третьому взводі дев'ятої роти був найкращий нашого міста голкіпер—вольноп'юр Лебеденко. Вагон проплив повз нас і з сорока облич одне всміхалося до нас особливо радісно і махало руками особливо заповзято. То був Лебеденко.

— П'ятнадцята рота, другий взвод!

— Ура-а-а!

То проплив у рамці з восьми кінських голів прекрасний рефері, ефрейтор Вахмянін.

На пероні вирували прощальні вигуки, зойки і сміх. Міські дами розкидали з кошиків пачки з цигарками, яблука, цукерки, піріжки. Хор залізничної церкви, під керівництвом гіркого п'яниці, гладкого регента Хочбихто, підспівував кожному ешелонові якийсь спеціальний патетичний викрутас, подібний до музикального тушу. Невгавно, по-великодньому, гули дзвони військового собору. Міський авторитет, громадський діяч, приміський поміщик і покоритель сердець, пан Збігнев Казімірович Заремба кожному ешелонові виголошував промову. Він зичив солдатам мужності й перемоги, вітчизні — слави та процвітання, цареві — многи літа. Він запевняв солдатів, що за два тижні, коли вони повернуться вже сюди переможцями,

¹ Вольноп'юр — так звали скорочено тих військових, що пішли служити у війську добровільно, а не за призовом.

розтрощивши зухвалого ворога, почнеться нове, прекрасне, надзвичайне і безнещасне життя.

Вітька Воропаєв, наш другий бек, сидів на нижній гілляці насуплений. Він заздри́в. Вуха були його червоні, а розкішні, майже білі його кучері злиплися від поту.

— Який жаль,—шепотів він,—що війна так скоро скінчиться, а мені ще нема навіть шістнадцяти років...

Йому було дуже шкода, що він не встигне повоювати. Вася Теменко — його нерозлучний друг, такий же пишнокучерявий, тільки що чорнявий — як і завжди, сидів поруч із Воропаєвим. Він не сказав нічого, тільки зітхнув. Людини, мочазнішої від Васи Теменка, на світі взагалі, мабуть, не було.

Залізнична колія розтинає наше місто на три нерівні сектори. Поїзди приходять просто до міста і просто з міста розходяться в три кінці. Один з тих кінців ще роздвоюється — до двох кордонів, австрійського і румунського.

Чотири роки не кінчалась імперіалістична війна, та сама війна, яку наш міський авторитет обіцяв закінчити за два тижні, коли і Вітька Воропаєв жури́вся, що не встигне на ній повоювати. Чотири роки безперестанку бігли ешелони на австрійський і румунський кордон. І чотири роки безперестанку миготів перед нашими очима білий напис на червоних дверях вантажних вагонів: „40 человек и 8 лошадей“. Він постарів, забруднився, ніхто його не підновлював. Теперішні статистичні зведення кажуть, що на південно-західному фронті загинуло два мільйони солдатів російської армії. Ми бачили всіх їх, кожного з тих двох мільйонів, коли вони їхали на свою смерть. Крім того, ми бачили всі десять мільйонів, що йшли туди й назад, на фронт і в тил, чотири роки, під цим білим „40 человек и 8 лошадей“.

— Третя рота, перший взвод!

В першому взводі третьої роти був найкращий форвард нашого міста та, мабуть, і цілого Правобережжя, капітан полкової команди, рядовий стрілець, Ворм. Диким, одчайдушним лементом зустріли ми вагон першого взводу. Ура! Наш Ворм їхав на фронт. Ура Ворму, найпершому футболістові.

Ворм сидів на порозі вагона, звисивши ноги. Його подзьобане віспою обличчя було жовте і якесь немов відсутнє. Його товариші з першого взводу висувалися з вагона і махали кашкетами назустріч нашому оглушному лементові. Але Ворм не ворухнувся. Він дивився набік і вниз. З його лівого ока одна по одній котилися тихі сльози.

А втім, можливо, що це нам тільки здалося. За секунду отвір дверей блимнув і зник — разом із Вормом, його 40 товаришами та 8 кіньми. Тільки білий напис ще мигтів якийсь час: „40 человек и 8 лошадей“ — це було все, що залишилося нам від любого Ворма.

Якщо десь, колись, хтось ставитиме братський монумент

загиблим під час імперіалістичної війни, то найкраще було б просто зіп'яти на велику могилу звичайний червоний вантажний вагон із цим тоскним написом :

„40 ЧЕЛОВЕК И 8 ЛОШАДЕЙ“...

— Ти не знаєш, чого плакав Ворм?—запитав Ваня Зілов. Йому, як і завжди, ніхто нічого не відповів. Коли Зілов питався, це зовсім не значило, що він чекав на відповідь. Це тільки значило, що він сам задумувався над цим запитанням.

НАШІ ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ

А взагалі в ті перші дні було так цікаво і весело.

Насамперед ми кинулися до спорожнілих казарм.

Це було надзвичайне видовисько. Довгі каземати, що в кожному містилася ціла рота—півтора-двісті чоловіка, стояли тепер, здавалося, покинуті й порожні. Нечисленна варта загубилася в плесі величезної, спорожнілої аудиторії. Одне в одне вистроєні десятки залізних ліжок були тепер нежилі і голо світили своїми сірими, непокритими сінниками. На підлозі валялося рясно сміття, солома, подерті папірці й різні зношені деталі скромного солдатського туалету. Було холодно, похмуро і неприродно. Здавалося, якийсь гураган пройшов тут по цих дортуарах і змів усе живе і все обжите, що трапилося на його путі, що не могло вдержатися за холодну, ковзьку асфальтову долівку. Встояли тільки ці важкі, чавунні солдатські ліжка. І тайна солдатських казарм перестала існувати.

Ми оббігали роту за ротою, батальйон за батальйоном. Ми ковзалися на ковзкій долівці і перегукувалися з кінця в кінець. Гучна луна лящала в тонких, зелених шибках дрібно покартованих широких вікон. Ми нишпорили по кутках і закутках. Ми залазили до спорожнілих цейхгаузів. Леле! Скільки було там ще скарбів для нас! Порожні патрони. Несправні підсумки. Старі кокарди. Призові ціхи. Браковані казанки. Поіржавілі машинки. Бляхи до поясів. Нарешті, піхотинські лопатки і кайла. Ми хапали ці речі, видирали один в одного, билися. Потім викидали через вікна в бур'ян, щоб пізніше прийти і забрати ці дорогі знаки солдатського—тобто дорослого—побуту та війни. Обшукавши одну казарму, ми перебігали до другої.

Поступово вийшло так, що казарми—це зовсім не були казарми. Це були ворожі бастіони. Наше завдання було їх здобути. Наступ і атака набули організованих форм. Ми залягали перед черговою ротною казармою в зарослі високої і густої трави. Потім Володька Кашин подавав знак. З криками „ура“ ми зривалися і розгорнутим строем бігли на ба-

стіон. З розгону ми плигали в розчинені вікна. Двері вважалися за „умовно неіснуючі“. Абордаж розгортався на всю широчінь фасаду, з таким розрахунком, щоб відразу заскочити по одному чоловіку до кожної кімнати — чотири кімнати взводів, цейхгауз, ротна канцелярія, ротна майстерня тощо. Кожна з цих кімнат належала тільки „переможцєві“. Тільки він один мав право грабувати все, що в ній знаходив. Командирові Володьці Кашину дозволялося грабувати навибір. Обрання Кашина на командира сталося, як завжди, само собою. В усіх справах такого роду — недозволених грищах, ризикованих башкетах та хуліганствах — водійство і пальма першенства були в руках Володьки Кашина. Тут він був найспритніший, і найвинахідливіший. Меткий, пруткий, в'юнкий і сухорлявий, він був прекрасний крайній правий форвард. Вести по краю і пасувати півгол із корнера — це було його неперевершене майстерство.

До вечора ми звоювали всі шістнадцять рот. Як весело і радісно було почувати себе самотніми господарями і власниками всього цього романтичного військового майна. Ми переживали волю і самостійність.

Не брав участі в нашому абордажі один тільки Левко Репетюк, капітан нашої команди і наш центр — форвард. Він був найстарший поміж нас. Йому близько сімнадцяти років. Він був вже дорослий. Він був вже не такий, як ми. В нього навіть холоші штани звисали не так, як у всіх нас — такими рівними, мужніми, певними себе складками. Він носив пенсне на золотому ланцюжку і під тужурку одягав білий комірець готовим галстухом. Крім того, він упадав біля нашої гімназичної красуні, Ліди Морайлової. Репетюк почистив тужурку від глини, причепурич волосся за допомогою гребінця, щіточки й дзеркальця, які завжди носив при собі і, закуривши „офіцерську“ (десять копійок десяток, а ми всі дозволяли собі курити тільки десяток за три копійки), просто з військової рампи рушив од нас геть.

В полковій кравецькій майстерні ми знайшли цілу купу старих цивільних „головних уборів“. Тут були сукняні кашкети, смушкові шапки, солом'яні брилі. Гора — сотні і тисячі різноманітних „головних уборів“. В них колись, призиваючись, прийшли новобранці до полку. В них, відбувши службу, вони мали повернутися додому. А тим часом два роки старі шапки висіли під нумерами на стінах кравецької майстерні. Не раз, мабуть, потрапляючи до майстерні залатати роздертий на муштрі мундир, спинявся солдат перед своєю шапкою і сумно зітхав. Ця шапка була для нього втіленням волі й незалежності.

Здобувшись на високу залізну грубу, як з високого берега в глибоку воду, ми один по одному плигали і поринали в гору головних уборів. Це було надзвичайно весело. Можна

було справді поринути, сховавшись зовсім в купі кашкетів і в той же час м'яко гойдатися на пружних хвилях крисів, каркасів та околичок.

Потім Володька Кашин знайшов бовванчика — отакого розсувного стовпчика, на який надягають кашкета шапкарі, коли їм треба його трохи роздати проти мірки. Шапкарське містецтво було зразу ж випробоване на практиці. Ми настроювали на бовванчика старі кашкети, розкручували гвинт проти міри, аж поки шапки лопалися й дерлися. Гучне „ура“ вітало трагічну загибель кожного чергового кашкета.

Ми переполовинили кілька кашкетів. Це була надзвичайна втіха. Геній війни, геній руйнації і нищення опанував нас. Ми хотіли вбивати, руйнувати, нищити. Треба думати, наші почування, коли ми дерли старі кашкети, були точнісінько такі, як у заповзлого рубака, коли він під час атаки ударом шаблі стинає ворогові голову.

Нарешті, на путі нам трапився патронний льох. Дві години тому ми бачили, як до льоху підходили рота по роті і діставали ящики з бойовими патронами. Ящики розбивалися тут же і патрони пересипалися до підсумків. Купи потрошених ящиків валялися довкола на землі. Нікого близько не було. Льох був зачинений на колодку і запечатаний сургучевою печаткою. Але двері на горище були розчинені навстіж.

Нерозлучні Воропаєв і Теменко вже тягли драбину. Володька Кашин поліз перший. За мить він зник у чорній дірі горища. Але негайно ж він з'явився знову.

— Віра! — гукнув він і зник.

З скаженим „ура“ ми кинулися за ним на абордаж. О, диво! На дерев'яній підлозі горища просто купами було накидано патронів, без обійм. Справжні, начинені, бойові патрони. Ура! Ми кинулися набивати наші ненажерливі кишені. Ми напихали за пазуху, набирали в шапки, зав'язували внизу холоші штанів і насипали їх до пояса патронами. Потім важкі, ледве рухаючись, ледве пересуваючи ноги під вагою багатьох фунтів металу й пороху, ми спускалися назад по драбині. Спустившись, ми повертали за ріг, щоб вийти на дорогу.

За рогом стояло чоловіка з десять солдатів з гвинтівками. Це була команда, zostавлена вартувати казарми. Один по одному ми потрапляли простісенько в їхні обійми.

Нас потрусили, відібрали патрони і, вистроївши, повели до міста, в поліцію.

Перспектива потрапити до поліції була жахлива. Це були часи Кассо. Гімназист, що потрапляв до поліції, — хоч би з якої причини, — більше до гімназії не повертався. Алеж — розкрадання патронів за воєнного часу! О, ми знали вже про закони воєнного часу, та ще і в прифронтовій зоні! Нам ввижалися вже воєнно-польові суди, тюрма і розстріл. В кожному разі,

виключення з гімназії було, справді, гарантоване. Ми йшли бліді й похололі, страшенно бажаючи, але й соромлячись по-дитячому заревти з благальними зойками: „я більше не буду!“

Бронька Кульчицький позирав навколо загнаним вовком. Він був з найстарших між нами. Йому був сімнадцятий рік. Крім того, результати арешту були для нього найзагрозливіші: за неуспіхи в науках та переуспіхи в поведінці Броніслава Кульчицького вже виключили з двох гімназій. Тепер вовчого білета йому не минути. Ми знали всі й Броньчиного батька. Старий машиніст шмагав ременем свого сина до зомління його за кожну найменшу провину. Дарма що син його вже намагався підкручувати вуса.

І Бронька наважився. Коли ми переходили місток через рівчак, що відділяв територію полку від приміської слободи, він раптом кинувся на двох солдатів, що йшли попереду нього, і влучними підніжками збив їх обох. Вони беркицьнулись через край безпоручного містка і лягнулись у зелене багів'яння рову.

— Ходу! — закричав Бронька.

Ми всі зірвалися. Солдати з несподіванки змішалися. Крім того, ще двох, за прикладом Кульчицького, збили по одному в рівчак Кашин та Воропаєв. Як миші, ми чкурнули врозтіч. Міцні, треновані ноги футболістів за секунду винесли нас за сотню кроків, на другу вулицю.

Але тут ми спинилися. Дикі й одчайдушні крики позаду спинили нас. Ми презирнулися. Нас було дев'ять. Десятого — Жайворонка — не було. Йому не пощастило. Його одного перехопили солдати.

Справді, за сто кроків позаду нас він пручався в руках п'ятьох. Він був засуджений на загибель.

— Вперед! — скомандував Зілов. — Віра!

І Зілов кинувся рятувати Ваську. Ми повернули назад і кинулися за Зіловим.

Тепер з солдатами ми збилися груди в груди. Їх було менше, але вони були старші й дужчі. Крім того, у них була зброя. Але, признатися, ця зброя їм тільки заважала. Вони, звичайно, не бралися її вживати, але й не наважувалися пустити з рук. Зате ми їх не милували. Ми били їх кулаками, ногами, камінням. Жайворонок був відбитий.

Ще хвилина, і солдати не витримали. Прикриваючись гвинтівками, вони відступили за місток. Град каменюк сипався їм наздогін.

Відігнавши їх за рівчак, ми повернулися і знову вдарили навіткача. Поки солдати не одумались або не наробили гвалту! На розі ми наздогнали Кульчицького. Він не брав участі в бою. Він не був певний за його результати і не наваживсь удруге ризикувати своєю свободою.

Тим часом громадянство нашого міста знайшло спосіб виявити свій патріотичний ентузіазм в цілком організованій формі громадської акції. Про це можна було довідатися з величезних афіш, що вкрили всі паркани за два чи три дні. Афіші сповіщали про улаштування „величезного балу — бій серпантин і конфеті, два оркестри музики, танці до ранку, буфет з міцними напоями, бенефіції на користь червоного хреста — приймаються з подякою — на користь установ Червоного хреста. Але найцікавіше було аж внизу афіші, перед самим підписом: „Відповідальний розпорядчик Збігнев Казімірович Заремба“. Там чорним шрифтом притулилися два рядки — два несподівані, дивні, неправдоподібні і запаморочливі рядки: „Вхід на бал і участь у танцях дозволяється вихованцям чотирьох старших класів середніх учбових закладів...“

Це було надприродне! „Правила поведення“, які були записані в учнівському білеті кожного вихованця середніх учбових закладів, зовсім недвозначно попереджали цих вихованців, що їм дозволяється ходити по вулицях не пізніше сьомої години вечора, що їм забороняється відвідувати будьякі публічні місця і кінематографи, а бувати в театрах вони можуть на виставах класичних драматичних п'єс, та й те лише в супроводі батьків і з спеціальним на кожний окремий раз писаним дозволом директора гімназії. В цьому ж параграфі вихованцям середніх учбових закладів категорично заборонялося „ношение усов и бороды, а также всякого рода холодного и огнестрельного оружия“ та „встречи, прогулки, а равно совместное пребывание на улицах и в закрытых помещениях с лицами другого пола вне наблюдения родителей или лиц, особо их заменяющих“. Такі були часи міністра освіти Кассо! І раптом „вхід на бал і участь у танцях дозволяється вихованцям чотирьох старших класів середніх учбових закладів“. Це була революція!

В кожному разі, це на нас справило вражіння не менше, а може й більше, як саме оголошення війни. Це був метеорит, що гепнувся на головну вулицю нашого брудного й глухого закутня — з далеких, принадних і недосяжних просторів прекрасного сонцесяйного неба.

Вася Теменко квартирував у свого нерозлучного друга Вітьки Воропаєва. Вони ще спали, коли вікно їхньої кімнати розчахнулося і в кімнату вскочив Жайворонок. Він захекався і, блідий, тримався за серце. В другій руці він тримав клапоть паперу.

— Що трапилось? — схопилися Воропаєв і Теменко.

Жайворонок не міг ще говорити. Він відсапував.

— Одеса відхилила наш виклик? (Ми викликали на футбольне змагання якусь з одеських команд).

— Війну скасовано?

Це були дві справи, які могли зараз зацікавити Воропаєва і Теменка: щоб Одеса не відхилила нашого виклику і щоб війна не кінчалася так швидко.

Замість відповіді Жайворонок простяг їм клапоть паперу, що тримав у руках. Це був низ вищезгаданої афіші. Жайворонок знав, що йому не повірять, коли б він просто розповів, і тому захопив речовий доказ. Воропаєв і Теменко перечитали і незрозуміло дивилися на Жайворонка. Теменко свиснув і сказав „бігме!“ Це було єдине слово, яке він взагалі вимовляв уголос. Воропаєв скинув ковдру і став дибки — він був один з найперших танцюрів і кавалерів нашої гімназії. Красень, з білими кучерями і ставною фігурою, він був об'єктом зітхань багатьох „лиць другого пола“, забороненого вихованцям середніх шкіл. А втім, кавалерським успіхам Вітьки Воропаєва дуже потурав його власний батько. Він був залізничний касир, в минулому гусар і жандармський вахмістр, і вважав, що широкий життєвий шлях може лежати тільки через серце красуні вищого світу. Син же жандармського вахмістра і залізничного касира міг одімкнути для себе цей вищий світ лише ключем власних якостей. Для жиначого серця найперша така якість — це кавалерство. Вітьці Воропаєву філософія його батька цілком імпонувала. Він став дибки і оглушно заіржав.

Вася Теменко, нерозлучний приятель Воропаєва і такий же гарний та кучерявий, як він, тільки що чорнявий — був, проте, дещо скромніший в своїх життєвих претензіях. Батько його був миршавий сільський учитель. Бальних танців він Васю не навчив. Вася був хлопець тихий і соромливий. Перед особами забороненої жіночої статі він губився і скоріше згодився б провалитися крізь землю, ніж протанцювати з дівчиною якийсь краков'як. Але припечатка на афіші глибоко промовила й до його серця. Це був сигнал волі, свободи, незалежності. Це був знак фіналу Кассо. Схопивши Жайворонка за попереки, Вася козирем пройшов з ним тур краков'яку.

Подібна до цього відбулась одночасно сцена в іншому кінці міста. Так само з клаптем афіші, блідий, захекавшись і тримаючись за серце, вдерся до Броньки Кульчицького Володька Кашин. Бронька взяв клапоть і, перечитавши, поглянув на себе в дзеркало. В дзеркалі показався довготелесий хлопець, шатен, з густо весняним обличчям і вузькими примруженими хтивими очима. Губи були соковиті й повні.

— Фасон! — розніжено потягся він. — Епсенбібілі!

Бронька Кульчицький взагалі висловлювався здебільшого чудною мовою, яку він сам собі вигадав і якої ніхто, крім нього, не знав. А проте, при звичаї, її легко починав розуміти кожний. Її лексикон не був багатий, а граматики вона не мала ніякої.

— Чотирьох старших класів! — захлинався Кашин. — Це ж значить, що й нам також можна. От здорово!

— Форц міде грібілі! — відгукнувся Кульчицький.

І, схопивши кашкети, вони побігли до Колі Макара, який жив через паркан.

Цілком зрозуміло, що на бал ми з'явилися всі одинадцятєро.

Це був перший бал, на якому ми, гімназисти, були присутні на рівних правах з іншими громадянами. Нам було дозволено танцювати, розмовляти з особами іншої статі і навіть заходити до буфету пити лимонад і сидати там в присутності директора та вчителів гімназії. Втім, директор дуже скоро з балу зник, за ним розійшлися по домах і інші педагоги. Навіть наша гроза „внешкольного надзора“, надзиратель Іван Петрович Петропович, прозваний відповідно до його професії просто Піль („пілы!“), о дванадцятій годині вдає, ніби він вже не бачить жодного гімназиста, і рушив додому спати. Гімназисти, вперше за життя, були покинуті на себе самих. На ознаку такої виключної події Вітька Воропаєв у перерві між танцями, коли в буфеті було особливо завізно, підійшов до шинкасу і гнучкоголосо проголосив:

— Чарку горілки і, будь ласка, якнайбільшу!

Фурор був цілковитий. Присутні на балу гімназистки почали дивитись на Воропаєва, як на видатного героя. Заздрячи його успіхові, три чверті всіх гімназистів до ранку напилися п'яні.

Якщо вам, читачу, менше від тридцяти п'яти років і походите ви не з буржуазних кіл, то навряд чи доводилося вам замолоду бачити „бали“ старого часу. На цьому ви, звичайно, нічого не втратили. Але ми дамо деякі риси для вашої уяви.

Вся площа підлоги танцювальної зали була вільна для танців. Попід стінами зали вряд, один коло одного, тісно ставилися стільці. На ці стільці сідали тільки „дами“, тобто жінки, які воліли танцювати. „Кавалери“, — так звалися чоловіки, які танцювали, — посадовивши свою даму після танцю, могли для розмови з дамою тільки стати позаду її стільця. Одружені жінки сідали на ці стільці сами. З дівчатами неодмінно мали сидати їхні матері, тітки або, принаймні, старші заміжні сестри. Зодягнуті були всі в спеціальні бальні туалети, тобто в плаття світлих, ніжних кольорів, переважно зовсім білі, з дуже оголеними, декольтованими плечима та грудьми. Зате на руки вдягали довгі, мало не до плечей, білі рукавички — мітенки. Відзначимо, що загальна „мода“ на той час визначала для жінок плаття темних тонів з довгими рукавами і зовсім закритими плечима і грудьми. Сиділи на своїх стільцях дами зовсім рівно, виструнчившись, немов прип'яті до бильців, ноги мали тримати теж рівно, боронь боже не перекинувши одна на одну, а руки мати схрещені

на животі. На обличчі в цей час мав бути вираз цілковитої невинності, соромливості і звищості. Вираз невинності і соромливості був обов'язковий навіть для найсварливіших і найпаскудніших мегер півстолітнього віку. Кавалери мали більшу самостійність і волю. Вони могли ходити і стояти де завгодно. Правда, сидіти їм не було де. Вони здебільшого купилися в проходах біля дверей. На обличчях вони несли м'який вираз рицарства, аристократизму та бонвіванства. Незалежно від того, кому належало це обличчя—пішому підпоручикові, синові приміського посесора чи залізничному телеграфістові. Зодягнуті всі мали бути у фраки або у відомчі мундири, хто був на державній службі. А втім, у нашому місті танцював у фракці тільки сам пан Заремба. Решта були в мундирах. В мундирах мали бути й ми—гімназисти. Але наша гімназія була демократична, наполовину в ній вчилися діти дрібних службовців та залізничних робітників, і батьківський комітет добився таки дозволу, щоб нам мундирів не мати. Ми прийшли на бал у звичайних наших ту-журках.

Коли вдарили перші звуки танця, табун кавалерів зірвався і покотився по паркету в різні боки, немов яблука з перекинутого кошика. Кожний спинявся перед дамою, яка вражала його, і низько їй вклонявся. Це значило, що він запрошує її до танцю. Вона підводилась і клала руку йому на плече. Ніжні чи пристрасні звуки танця підхоплювали пару і, влившись в загальне коло, пара починала томно і чопорно кружляти по залі. Танцювали тих часів здебільшого вальс, а також різні „бальні“ і характерні танці. Хеовата, падеспань, падекатр, венгерка, краков'як, полька, мазур, котильйон, кокетка—оце їх назви, але чорт їх знає, чим вони, крім мелодії, відрізняються один від одного. Проте, сьогодні був незвичайний бал. Сьогодні був бал на честь війни. На користь поранених. Патріотичний бал! І, щоб підкреслити це, головний розпорядчик балу, Збігнев Казімірович Заремба наказав після кожного іншого танця грати „русскую“. Щоб продемонструвати свої гарячі вірнопідданчі почуття, пан Заремба щоразу сам починав її танцювати. А втім, крім пана Заремби, ніхто більше руської танцювати не вмів.

Тут, нарешті, можна було зрозуміти, чому організатори балу подбали про дозвіл прийти на бал гімназістам. Потрібні були кавалери. Наші кавалери—офіцери наших полків—позавчора виїхали. „Тил“ ще не був утворений і нових офіцерів з тилловими штабами ще не було. Танцювати не було кому. Але розрахунки організаторів були марні. Гімназистів танцювало дуже мало. Більшість не вміли зовсім, а хто і вмів—не наважувався в незвичній обстанові не тільки запросити даму до танцю, а й забалакати до неї. З нашої команди футболістів танцював один Воропаєв. Танці була його стихія. Він

метеликом пурхав від дами до дами. В чергу з самим паном Зарембою він диригував.

— Гран рон! — репетував він. — Кавальє, ангаже во дам! Турне!

Ми товпилися при порозі, заздро позираючи на нашого бравого товариша. То ніжна, то пристрасна мелодія вальсу колихала залу і з тихим шурхотом пропливали повз нас пара за парою. Пан Заремба з панією Загржембицькою, Воропаєв із дочкою самого директора (І), телеграфіст Пук з гімназичною красунею, Лідою Морайловою, ще трое кадетів, сини командирів полків з нашими кращими гімназистками. Пропливаючи повз нас, кадети відкопюювали нижню губу і кидали на нас презирливим, аристократичним оком. За браком військових в цю годину військового ентузіазму країни, вони почували себе справжніми героями серед нас, жалюгідних штафірок.

Левко Репетюк стояв червоний, лихий і нервово смикав золотий ланцюжок свого пенсне. Прекрасні складки на його штанах здригались і морщились. Він ревнував зрадливу Лїду до телеграфіста Пука. Коло Репетюка стояли Теменко, Зілов, Жайворонок, Туровський. Вони не вміли танцювати, і тому гнівно балакали про те, як це в таку пору, коли там, за вісімдесят кілометрів, летіть кров героїв за відчизну, тут, ці підлі лобуряки, шаркають ногами по паркету і ганебно розкошують.

Трохи осторонь стояли Сербін і Макар.

Високий, стрункий, чорнявий, з очима гарячими і носом тонким — Хрисанф Сербін стояв, схрестивши руки на грудях, в позі принаймні лорда Байрона. Він глибоко зневажав танці. Крім того, він зневажав жінок. Ще зневажав він поета Пушкіна за те, що він виспівував „ніжки і перса“, замість підносити голос своєї поетичної музи за ідеї людства і громадськості.

Сербін Хрисанф був похмурий і скептичний юнак. До людей він підходив з упередженням. До „лишніх людей“ він причисляв не лише Рудіна та Лаврецького, як того вимагав підручник словесності Сіповського, а й самого Сіповського. За це учитель словесності, той же інспектор Богуславський, поставив йому одиницю і залишив у карцері на вісім годин. Лівий інсайт з Сербіна був прекрасний.

Поруч із Сербином стояв Коля Макар. Це був зовні цілковитий контраст до Сербіна. Білявий, з весняним, дуже неправильним обличчям, негарний. Але він був найкращий у нашому місті лівий край. Крім того, Макар був книжник. До нової, нечитаної книжки він аж тремтів. Він читав завжди і скрізь. Вдома, в перерві між гавтаймами, в убиральні, під час обіду, на всіх лекціях. За це мав двійки і постійно сидів в карцері. Правда, в карцері він знову собі читав.

В особі Макара було дивне і рідке сполучення книжника

і спортсмена. Книжка і футбол — цим, либонь, вичерпувалося для Макара все його п'ятнадцятилітнє життя. От і зараз він тримав під пахвою книжечку, тоскно позираючи своїми водяними, м'якими й добрими очима, де б йому знайти куточок, де б йому притулитися й гортати сторінки.

Сербин, теж досить старанний читець, взяв у Макара книжку і розгорнув її. Це був Ніцше: „Так сказав Заратустра“. Між сторінок грубенького томика замість закладки було за-сунуто ще тоненьку брошурку. Це був Нат Пінкертон „Тайна старої мельниці“.

Вальс скінчився. Після чергової „руської“ чітко вдарили моторні, хвацькі й мрійні темпи мазура. Пан Заремба, Воропаєв, Пук, троє кадетів промайнули в скажених викрутасах прекрасного, буйного танцю. Їхні дами томно пливли поруч них.

До проходу, де стояли ми всі, хутко проштовхалися Кашин і Кульчицький.

— Хлопці!—захоплено зашепотів Кашин,—після балу виходити всім разом. Будемо бити кадетів!

— За що?—поцікавився Зілов.

— Щоб не задавалися.

— На понт!—потвердив Кульчицький.—Фраєри!

Всі підтяглися і повели плечима. Бити — так бити! Репетюк мовчки кивнув головою, не одриваючи очей від Ліди і Пука. Він придумував, як би разом з кадетами пристукнути й цього клятого телеграфіста.

Шая Піркес самотньо бродив по задніх кімнатах. Там розташовалося все те, прибуток від чого мав піти пораненим: лотерея - алегрі, кіоск з квітками, шатро з циганкою, що відгадує всім майбутнє. За циганку сиділа дружина інженера Феніна — безперечно, найкрасивіша жінка нашого міста. Цілий рій ловеласів шумів довкола неї. Піркес подивився на її прекрасний профіль, зітхнув і побрів далі. Шая сумував і нудився. Мелодія танців його дратувала, виконання цієї мелодії обурювало.

— Ненавиджу!—шепотів Шая, тікаючи в найдальші кімнати, куди звуки оркестру майже не досягали.

Шая був музикант, скрипач. Ах, скрипку і музику Шая так любив! Як добре було б піти зараз додому, взяти скрипку і заграти щось ніжне і тужне! А потім лягти лицем у подушку і навіть поплакати трошки.

Але це було неможливо. Щойно підходив вже Кашин і сповістив, що після балу виходити всім разом, бо треба бити кадетів. Раз треба, то треба. Шая не спитав — за що. Товариське вирішення виконується свято. Битися, правда, Шая не любив. Але кадетів він не зносив. Він їх ненавидів.

Шаїне серце між любов'ю і ненавистю було розділене нарівно. Шая або любив, або ненавидів. Середніх почуттів він,

мабуть, не знав. Для них він був надто гарячий. Він любив скрипку, товариство, сонячний день, тютюн „Месаксуди крепче-крепкий“ і взагалі — жити. Він ненавидів латинську мову, юдофобів, цадиків з пейсами і поліцаїв. Одинадцять років тому, коли чорна сотня громила кишинівське гетто, Шаїні батьки, захопивши Шаю та його брата Герша, пробиралися з проклятого єврейського передмістя до центру. Там було безпечніше. Там не різали. Там не було погрому. Але за Собачим Яром громили їх наздогнали. Вони навалилися на Шаїну матір і схопили батька за бороду. Мати мовчала, зіцпивши зуби, батько не витримав і зарепетував на гвалт. Бороду йому висмикували пасмами і кров заливала лице. Але закричав він не того, — чорні¹ підколювали жінку під ребра фінками, щоб вона не лежала холодна. Шая заверещав і метнувся вулицею. Кроків за сорок, на розі, стояв поліцай. То був квартальний. Шая наскочив на нього, обняв його за живіт і з плачем благав урятувати батька й матір... Шаї було тоді п'ять років, проте він і тоді не дуже вже довіряв поліцаям. Але він знав — поліцаї стоять „для порядку“, а скубти бороду, гвалтувати, колоти ножами — це непорядок. Поліцай поглянув назад. Шаїного батька зв'язали мотузом за ноги і тягли до дерева — повісити догори ногами. Мати знепритомніла і не реагувала вже на підколювання фінками. Чорні били її ногами. Поліцай скривився, циркнув крізь зуби і одвернувся. Шаїне хлипання набридло йому і ударом ноги він відкинув Шаю далеко в рівчак...

В залі кінчався котильйон. Дами пропливали з букетиками гвоздик, кавалери сипали на них конфеті й обмотували серпантинном. Коли пари проходили під утворені Збігневом Казіміровичем „живі ворота“, згори, з люка, на них сипалися по черзі — зелена трава, різні квіти, потім жовте осіннє листя і, нарешті, шматки гігроскопічної вати та бертолетова сіль. Це все мало означати весну, літо, осінь і зиму. Танець був присвячений порам року.

Нарешті, вдарили марш. Бал закінчився. Ми вийшли перші і притаїлися за рогом. Кадети з'явилися незабаром разом з їхніми дамами. То були гімназистки. Серця наші залила хвиля образи, ревнощів і люті. Рівною лавою ми відокремилися від стіни і миттю зімкнули коло. Кадети з дамами опинилися всередині. Переляканих дам ми галантно попросили почекаати тут. Вартувати їх і пильнувати їхньої недоторканості ми zostавили Колю Макара. Він негайно ж розгорнув Ніцше і, зіпершись на стіну під ліхтарем, пірнув у саму глибину сокровенної філософії надлюдини. Кадетів ми завели за ріг. Там ми запропонували їм скинути пояси з мідними бляхами і висипати з кишень усі металеві речі. Вони понуро

¹ Чорні — чорносотенці.

виклали ножі, ключі й мідні п'ятаки. Ми так само скинули на купу все, чим в запалі бійки можна було поранитися. Після того Кашин гукнув „Віра!“, і ми почали їх бити.

Бійка відбувалася похапцем і з додержанням абсолютної тиші.

За рогом стояв поліцай і потрапити в його лапи не було ні в наших, ні в кадетських інтересах. Ми молотили одне одного, зціпивши зуби. Тільки тихе зойкання, приглушений хрип і тяжке сопіння порушували інколи цю напружену і урочисту тишу. Кадети були старші від нас, відгодованіші й дебелиші. Але нас було більше. За п'ять хвилин вони лежали, зарившись носом в пісок, і нишком хлипали.

— Майна! — дав відбій Кашин.

Биття ту ж мить урвалося. Ми звели кадетів на ноги. Вигляд їхній був мало презентабельний. Сорочки були роздерті, погони зірвані, фізіономії рясніли синцями й саднами. З носів струмилася кров.

— Будете? — грізно запитав їх Кашин.

— Ні...

Але тут ми всі враз здригнули і зовсім припишкли. Щось дивне, якийсь чудний, нечуваний досі звук вразив нас. Ми звели голови й прислухалися. Звук повторився. Він линув звідкілясь здалеку, зза самого обрію, здавалося — з другого боку земної кулі. Це було якесь негучне, ледве чутне, але дуже протяжне, рокотливе гарчання. Тембр його був дуже низький, майже невіддільний від самої низької, густої тиші задушливої серпневої ночі. Але за ним відчувалася величезна напруга і могутність. Від цього гарчання здавалося, що саме повітря здригалося й тремтіло.

— Важкі гармати... — прошепотів один з кадетів. — Це йдуть бої під Кам'янцем...

— Хіба гармату так далеко чути? — прошепотів Зілов.

Йому ніхто не відповів. Ми стояли заціпені, притихши й не рухаючись, щоб не сполохати ці чудні звуки. Тільки серця наші колотилися чимдуж і в грудях намотувався клубок чудного, незнаного ще, велетенського й непереможного — незрозумілого піднесення...

Наш світ був малий, мікроскопічний — скільки сягає людський зір, не більше. Здається, сім кілометрів радіусом по виднокругу. З географічними горизонтами кінчалися й наші обрії.

Далі за виднокругом починалося вже справжнє, велике і доросле життя. По колу, по виднокругу, воно обступало нас своїми хвильними й нерозгаданими, такими манливими і такими моторошними тайнами.

Велика, манлива й моторошна тайна гарчала зза обріїв до нас.

До початку навчального року в гімназії зоставалося якихось три-чотири дні. Приміські гімназисти почали з'їжджатися: передержки¹ вже тривали кілька днів.

Сербин і Макар мали передержки з німецької мови. За інтенсивним тренуванням і матчами цього літа, звісно, не лишилося часу на німецькі вокабули та винятки. Хіба до деклінацій та кон'югацій було, коли треба було відбутися цілу низку найвідповідальніших міжміських змагань в гонитві за „очки“, які давали право пройти в лігові команди? „Очки“ здобуто, від цього літа наша команда вже лігова і кожний з нас був вже не просто грач, а—дійсний член російської футбольної ліги. Алеж сердешні „Глейзер і Пецольд“ такі зосталися нерозгорнуті з весни. І час розплати настав...

В класній кімнаті, в якій провадилося передержку з німецької мови, було нудно і тоскно. Чоловіка сорок гімназистів різних класів понуро підперли кулаками зблідлі вилиці. Під грудьми, там, у цій такій таємничій чутливій западні між ребрами—у кожного щось немовби тремтіло, нило і лячно завмирало. За великим столом посередині сиділа сама Ельфріда Карловна, наша німкеня, та двоє її асистентів. Був ранок, іспити тільки почалися. Не більше, як чоловіка п'ять-шість пройшло повз екзаменаційний стіл. Ельфріда Карловна не подобришала і на цей рік. Вона була, як завжди, сувора, невблаганна, вимоглива і справедлива. Вона була одним з п'яти найбільших нещасть гімназії—Мопс, Вахмістр, Піль, Чир і Фріда. Директор, інспектор, позашкільний доглядач, латинець і вона. Вона покликала до столу вже шостого і з п'яťох попередніх не випустила ні одного. Сербин і Макар пожовкли і зів'яли. „Бокль. Історія цивілізації“, закладена брошурою Ніка Картера „Кривава ніч“,—книжки, які Макар захопив на екзамен замість німецьких підручників,—лежали перед ним нерозгорнуті й німі. Тоска зависла в повітрі, немов щось реальне і матеріалізоване.

Сидіти й чекати екзамену, який ти не маєш ніяких підстав і надій скласти,—це страшна річ. Скільки докорів совісті, самонарікань, пізніх жалкувань і присяг, найгарячіших, але й найбрехливіших, яким роковане цілковите забуття, як тільки пощастить і цього разу якось прослизнути „між пальці“ екзаменаторів! Сидіти й чекати на свою смерть, коли життя таке прекрасне і таке близьке! Он же воно, зразу за розчиненими вікнами. Верхів'я крисластих каштанів вже трохи пожовкли і припали густим пилом. Дощу вже не було давно. Це літо було посушливе. Яка розкіш була—ходити на річку! Макар завжди перший плигає у свіжу, цілющу воду і вихо-

¹ Повторні іспити восени для тих, хто не склав навесні.

дять з неї останній, коли вже посиніють губи і задубіють пальці. Одного разу його навіть взяли були корчі. Ех, піти б зараз купатися! Перейти луку, вийти на шосе і просто по шосе...

Шосе ці останні дні зовсім переродилося. Раніш пустинне, проросле між каменюк травою, воно враз зажило метушливим і гомінким життям. Тепер воно не вмовкно гуркотіло. Військові обози сунули по шосе день і ніч безупинно. Туди, на захід, на фронт. Між шосе і будинком гімназії, на великій луці, лави мобілізованих запасних вправлялися в прийомах з рушницею. Вони брали гвинтівку на руку, широко роззявляли роти і з одчайдушним „вра“ бігли, щоб загнати багнет у лантух з соломою, почеплений на дерев'яній рамі. Вони готувалися воювати... Коли ж то, нарешті, і Сербин з Макаром зробляться дорослими, самостійними й незалежними!

— Микола Макар! — розігнулося раптом від столу. Ельфріда Карловна викотила свої гудзикоподібні оченятка і прип'яла їх до Макарової постаті.

Макар сіпнувся і зірвався на рівні ноги. Бокль і Нік Картер злетіли з парти і дзвінко хряснули на підлогу. Макар хутко нахилився і підняв книжку. Коли він розігнувся, лице його було таке ж бліде і жовтаве під рясним ластовинням, навіть від раптового нахилу кров не відсвіжила його. Макар обсмикнув тужурку і тихими, непевними кроками, забираючи трохи вперед лівим боком (звичка від довголітньої гри лівим краєм), посунувся між партами до столу. Обличчя його було сумне й безнадійне. Розплата настала, і виходу не було. Треба було йти складати іспита і провалюватися.

Сербина починало мліти. З гидкою тоскою, що переходила вже в чисто фізичний спазм десь між діафрагмою і шлунком, він слухав печальний Макарів голос. Макар читав для перекладу якусь казку братів Грім і вже з самих його інтонацій було зрозуміло, що він не розуміє з тексту анічогісінько і зрозуміти ніколи не зможе.

Двері класу раптом розчинились. На порозі з'явилась височенна, ставна і огрядна постать інспектора Богуславського. Ми, як один, зірвались на рівні ноги. Що за чорт? Чого це інспектора притаскало на німецьку передержку? Невже він збирається особисто асистувати? Тоді це загибель...

Богуславський привітався до вчителів і звернувся до гімназистів:

— Господа! — сказав він по короткій паузі. — Ми переживаємо зараз надзвичайні дні... Можете сісти...

З глухим рокотом ми завалилися назад на парти. Тридцять пар легенів зітхнули з полегшенням. Було очевидно, що інспектор прийшов сюди не з наміром особисто вислуховувати німецькі відмінки та винятки. Він мав виконати якусь більш високу місію. Він прокашлявся і почав:

— Наша дорога вітчизна, наш улюблений і гаряче обожнюваний монарх...

Добрих п'ять хвилин Вахмістр виголошував патетичну патріотичну промову. Вахмістром ми його звали не лише за його кремезну постать, а й за відповідне, цілком гідне такого чину поведіння з своїми вихованцями. Крім того, справжній вахмістр жандармського ескадрону, що стояв у нашому місті, Кошевенко, був схожий на нього і лицем, і постаттю, немов його рідний брат, так само, як інспектор був схожий на справжнього вахмістра—в методах виховання своїх підлеглих. З нашого Вахмістра був рідкий, навіть на часи Кассо, держиморда. А втім, у цю хвилину він був навдивовижу лагідний і піднесений. Високим штилем і тоненьким, ніяк не відповідним до його величезної постаті, голосом він прокричав нам про божий промисел, про силу народу і царя-богоносця.

Все це було нам дуже добре відомо. Академіст Богуславський мав нахил до літератури, і саме він був автором відомої кожному середньошкільникові нашого часу брошури „Трехсотлетие дома Романовых“. Минулого року, в рік святкування трисотліття, її роздавали по всіх гімназіях Російської імперії всім учням. Ми, учні гімназії, де інспектував сам автор, повинні були вивчати прокляту брошуру напам'ять і на зубок.

Після патетичного і досить абстрактного вірнопідданчого вступу Вахмістр виклав, нарешті, і мету своєї появи. Війна почалася, бої точилися вже на прикордонні, наше доблесне військо розпочало переможний наступ, але й перемоги на війні не даються дурно. Шлях перемог теж встилається трупом і тілами поранених. Держава, проте, ще не встигла приготуватися до війни, яку їй так нагло і зухвало накинув її підлий ворог, шваб. Тому зараз вона жде якнайширшої допомоги від самого населення, сповненого найвищих вірнопідданчих почуттів та найгарячішого патріотичного ентузіазму. Сьогодні, не пізніш, як через три-чотири години, мають прибути до нашого міста ешелони з першими пораненими. Ціле місто вже встало на ноги. Громадські комітети вже організують прийом дорогих героїв—готують харчі, білизну тощо. Потрібні лише руки, які нагодують нещасних страдників, допоможуть лікарям перев'язати їхні рани, роздадуть їм подарунки від зворушеного і вдячного населення. Бути цими руками від імени міських комітетів Вахмістр пропонував саме нам, гімназістам старших класів.

— Ура-а-а!—grimнули ми на відповідь так, що шибки у вікнах забряжчали. Коротким знаком вказівного пальця—це був його звичайний жест—Вахмістр спинив наш ентузіазм.

— Отже, господа, всі, хто воліє послужити царю і отечеству,—а хто не воліє (Вахмістр стенув плечима), того ми неволити не будемо,—через три години мусять прибути до комендатури військової рампі.

З милою посмішкою Вахмістр повернувся до Ельфріди Карловни.

— Я сподіваюся, дорога Ельфрідо Карловно, що ви встигнете за ці три години відпустити всіх ваших „клієнтів“?..

Ми здригнули і пильно глянули на Вахмістра. В милій Вахмістровій посмішці, в повороті його тулуба, подібному до реверансу, в самому бренінні його запитання ми раптом відчували щось чудне, несподіване, неприпустиме. Щось немовби подібне до легкої іронії. Але що за дурниці! З чого тут бути іронії?

Ельфріда Карловна невдоволено знизала плечима і розвела руками. Пропустити за три години тридцять чоловіка, які протягом цього року, та і всіх попередніх років, нічого не робили з німецької мови,—це, звичайно, недостатньо. Але, якщо герр інспектор того вимагає...

Ельфріда Карловна запнулася. Вона зле знала руську мову і, не дібавши потрібного слова, переходила завжди на німецьку. Так зробила вона й цього разу. Про свою згоду зробити так, як інспектор того вимагає, вона заявила вже по-німецькому.

— Не інспектор,—нетерпляче перебив Вахмістр,—а інтереси нашої дорогої вітчизни!

По класу поміж учнів пройшов тихий, ледь-ледь чутний шелест. В інспекторовій мові тепер вже цілком виразно брєніла нотка виклику до його колеги, вчительки німецької мови. В чому ж річ? Ми нічого не розуміли.

— Крім того,—тоненький писклявий голосок велетенського Вахмістра на цей раз задьорився зовсім недвозначно.— Крім того, я гадаю, що висловлювання німецькою мовою ви могли б залишити виключно для годин вашої лекції, в межах програм, затверджених Міністерством народної освіти!

Короткий, як подих, але густий і соковитий гомін перекоївся класом. Так, мабуть, нишком муркоче і гарчить до себе тигр, побачивши між стеблинами бамбуку беззахистну й привабну жертву... Ми зрозуміли Вахмістра цілковито. Тепер ми мали індульгенцію на всі невивчені німецькі деклінації та конюгації принаймні до дня закінчення війни.

Ельфріда Карловна звела свої гудзикоподібні оченятка на Вахмістра і зблідла. Вдруге кровожерне і задоволене гарчання перекоїлося класом. З Ельфрідою Карловною було покінчено. Суворого і вимогливого, але вмілого і справедливого педагога вже не було. Вже ніхто з учнів не шануватиме Ельфріду Карловну. Ніхто не боїтиметься її. Ніхто не поважатиме її. Вже ні один гімназист нашої гімназії ніколи не знатиме німецької мови!

— Юрію Вікторовичу!—пропищав чийсь улесливий голосок з перших парт.—Алеж, перед тим як прийти на військову раму, треба було б зайти додому попередити батьків...

— І пообідати треба...— прогарчала чиясь октава з останніх парт.

Вахмістр на мить замислився. Потім обернувся до Ельфріди Карловни і цілком офіційним тоном сказав:

— Я гадаю, дорога Ельфрідо Карловно, що ви вправитесь покінчити з усіма за годину-півтори. В такий, знаєте, час, який ми переживаємо... А ви чого тут стоїте?— побачив він раптом бліде воскове Макарове обличчя.— Ви екзаменуєтеся? Вже скінчили? Можете сісти.

Кивнувши головою, Вахмістр тоненько кашлянув і вплив геть.

Хвилину чи дві — той час, поки звучали ще, віддаляючися по коридору, Вахмістрові кроки, в класі стояла цілковита тиша. Макар сів на місце. Його обличчя було рожеве. Кров, нарешті, здобула свої периферії. Розплата не відбулася. Він склав іспита, не склавши його. Всі поглядали на нього радісно і заздро. А втім, вираз страху і тоскного очікування вже зник з усіх фізіономій. Всі знали, що й вони тепер „складуть“ передержку з німецької мови.

І враз — коли лункі відгомони останніх Вахмістрових кроків замерли за сходами до першого поверху — враз сталося неможливе, надприродне...

Голосно-просторо, на повні свої широкі груди футболіста, своїм високим і дзвінким фальцетним тенором Коля Макар раптом заспівав:

Расскажи мне, черный ворон, я прошу тебя о том,
Где похитил руку эту, руку милого с кольцом?

Це було в класі. На лекції. На лекції Ельфріди Карловни, найтвердішої й найсуворішої поміж учителів, яку ми завжди шанували і якої завжди боялися! На лекціях Ельфріди Карловни завжди бувало тихо, і не виникало ніяких бешкетів. Ми аж захлинулися з Макарового нахабства. Але, коли він скінчив заспів і ритм дійшов до приспіву, — двадцять дев'ять інших голосів повним духом і з хвацьким викликом підхопили:

Черный ворон за горами, там девчонка за морями,
Слава, слава, там девчонка за морем...

ВІЙНА, НАРЕШТІ, ПОЧИНАЄТЬСЯ...

А втім, війна і, зокрема, ешелони з першими раненими полеглими іспита не лише з німецької мови. Вихмістр обійшов також і інші класи і скрізь запропонував покінчити з іспитами протягом години. Зоставлених за неуспішність на другий рік майже не було. Навіть ті п'ятеро, яких встигла проекзаменувати і провалити Ельфріда Карловна, були з патріотичних міркувань пізніше амністовані Педагогічною радою і переведені до слідуючого класу.

Веселою оравою видерлися ми через годину з гімназичних зал і коридорів на широку й вільну вулицю. Сербин і Макар склали німецьку передержку. Жайворонок і Зілов — латинську. Кульчицький — з математики. Воропаєв, Теменко і Кашин — і з латині, і з математики. Все це було радісно і несподівано.

Йти додому обідати або „сповіщати батьків“, звісно, ніхто ніколи й не збирався, дарма що попереду було ще дві вільні години. Віддавна традиція вимагала йти до кондиторської Банке — з'їсти по п'ять пирожних і випити по п'ять склянок зельтерської з сиропом. П'ять пирожних і п'ять склянок води — це був, так би мовити, офіціальний і неодмінний „банкет у Банке“ після кожної визначнішої події в нашому тосчному гімназичному житті.

Майже повним складом нашої команди, на чолі з самим капітаном Репетюком, ми рушили на „банкет до Банке“. Разом з нами туди ж сунули й інші групи ошасливлених гімназистів.

Кондиторська Банке була нашим улюбленим пристановищем. Поперше, це було єдине прелюдне місце, куди дозволялося заходити гімназістам — до ресторанів, пивниць абощо вхід нам був абсолютно заборонений. Можна було прийти, зайняти один з двох десятків білих мармурових столиків, розвалитися на стільці і, почувавши себе вповні дорослою й самостійною людиною, з почуттям власної гідності замовити навибір пирожні з водою, гаспарони з лимонадом, торт із кавою, ба навіть кафе-глясе і морозиво — як до ресурсів.

Подруге, всі ці ласощі в кондиторській Елізи Францовни Банке були, справді, надзвичайно смачні. Вона була кондиторка старої західної школи марципанів, банкухенів і конфітур.

Потрете, сама Еліза Францовна та її три доньки-близнята — біляві, рум'яні й пухнасті Труда, Еліза і Марія — були такі привітні, ласкаві й доброзичливі! Вони майже кожного з своїх постійних клієнтів-гімназистів знали на прізвище. Вони дозволяли гімназістам закурювати в залі кав'ярні і сами поглядали через вікно, чи не наближається з вулиці Вахмістр, Мопс або Піль. Коли ж, траплялося, хтось із наших гімназичних церберів залітав до кав'ярні зненацька, коли ще не встигли розійтися під стелею хмари тютюнового диму з покиданих нами цигарок, — сама Еліза Францовна виймала з свого срібного портсигара грубезну цигарку й закурювала її, вдаючи, що то вона напустила стільки диму у власній кав'ярні.

Словом, кондиторська Елізи Францовни Банке була одним з дуже небагатьох місць відпочинку наших пригноблених гімназистівських душ. І Елізі Францовні ми силкувалися віддячити, чим могли. Ми проїдали наші мізерні мідяні ресурси тільки у неї. Піти до іншої кондиторської вважалося у нас

за зраду і безчесне діло. Ми ніколи не пробували обшахрати привітних Труду, Елізу і Марію на кількості пирожних, котрі ми з'їли. Бо в кондиторській Елізи Францовни був заведений „німецький порядок“ торгівлі — кожний із без попереднього підрахунку, і потім заявляв сам, скільки з нього належить. Ми тим паче не дозволяли собі щось „свиснути“ з прилавку, як це, треба признатися, практикували ми задля „пушого молодечтва“ по інших крамницях.

Веселою і гомінкою оравою вдерлися ми до кондиторської. Еліза Францовна, Труда, Еліза та Марія привітно вітали нас. Вони були цілком в курсі гімназичного життя, і з нашої поведінки вже зрозуміли, що передержки минули для нас несподівано щасливо.

— Вітаю панів гімназистів! — з сильним акцентом і дещо калічачи російську мову, всміхнулася назустріч нам Еліза Францовна. — Я бачу, пани-гімназисти щасливо покінчали з екзаменами?

Ми відповідали зливою радісних вигуків, привітань і подяк і кинулися займати вільні столики. Труда, Еліза й Марія вже поспішали з пирожними.

— Свіженькі наполеони, панове!.. А я рекомендую вам марц-пан!.. Ні, ні, візьміть краще мікадо! — кожна з сестер вихваляла якийсь гатунок пирожних, автором якого була вона в пекарні позаду кондиторської.

Ми накинулись і на наполеони, і на марцепани, і на мікадо. В кондиторській зробилося метушливо й галасливо. Ми ділилися вражінням щасливого дня, розповідали кожний за себе, вихвалялися, реготали і один одного, певна річ, не слухали. А втім, несподівано щасливі передержки — це не була єдина тема наших запальних розмов. Не менш палкі дебати розгорнулись і про нашу майбутню участь в „самій війні“ — про допомогу при прийманні ранених. Всі були захоплені. Ми почували себе справжніми, дорослими, повноцінними громадянами. Суспільство і держава покликали нас на допомогу. Значить, вони, потребують нас. Значить, без нас вони не могли обійтися. Та й справді, — ну хто ж, крім нас, може прийняти на себе обслуговування ранених? Ми будемо роздавати їм подарунки, ми будемо годувати їх, ми будемо допомагати докторам перев'язувати рани. Чорт побери, але ми почували себе вже справжніми героями! Немовби ми оце мали йти не помагати на харчовому пункті, а на фронт — наражатися на небезпеки боїв і покладати життям за отечество. Ми намагалися триматися стрункіше, випинали груди, по-молодецькому зсували кашкети набакір і говорили голосами грубішими, ніж вони насправді в нас були.

Макар, який, крім книжок і футболу, мав ще й третій інтерес у житті — рожеве пухнасте личко шістнадцятилітньої Труді Банке, відокремився від компанії і воркував із своїм

„предметом“ в кутку біля прилавку. Очі його іскрилися м'яким саявом, кінчики вух пашіли і губи вигиналися непевною та соромливою рурочкою. А втім, його ляси сьогодні не мали великого успіху. Обличчя Трудине, як і інших Банке, було тихе, сумовите, заклопотане, без звичайних вогників веселощів і задьору. Не розваживши сердешної дівчини, Макар повернувся до нас.

— Чого це Труда, та й всі інші, сьогодні такі кислі?— поцікавився хтось із нас.

— Взагалі вони заклопотані долею їхнього дядька, що живе в Берліні. Він призовного віку і його, мабуть, покличуть на війну.

— О!— зацікавився Воропаєв.— Хіба Банке—німецькі підданці?

— Ні, вони взагалі російські підданці, але їхній дядько живе в Берліні і підданець німецький.

Капітан Репетюк закопилив губу і зневажливо смикнув себе за ланцюжок пенсне.

— Я дивуюся з вас, сер,— примружився він до Макара,— що ви підтримуєте такі близькі і „ніжні“ знайомства з особами, які мають у Берліні дядьків, німецьких підданців. Га, сер?

Репетюк мав звичку звертатися до всіх на „ви“, вважаючи це за ознаку найкращого тону. Крім того, в хвилини, на його погляд особливо урочисті, він уживав тону трохи підвищено фальшуватого і називав всіх сер, містер, мілорд, кабалеро, сеньйор тощо. Думка, яку він щойно висловив, в процесі висловлення вподобалась йому самому. Справді, як це так—водитися з дівчатами-німкенями, які мають дядька німецького підданця! Він же піде в німецьку армію і буде убивати наших! Карамба! Докінчуючи свою випадкову фразу, Репетюк так розпалився, що аж почервонів, а очі його спалахнули патріотичним обуренням і національним гнівом.

Дехто захоотливо підхихикнув. Макар засоромився і розгубився.

— Свільота!..— підтримав, підроблюючись під бравого офіцера, Кульчицький.— Епсенбібілі!

— І потім!— скрикнув Репетюк, патріотичний ентузіазм якого ріс, підбадьорений реакцією слухачів, а обличчя шарілося дедалі більше.— І потім ми ще покажемо цим швабським шльондрам!

Останні слова він вигукнув вже на повний голос. Їх почули всі присутні в кондиторській. Розмови враз урвалися, гомін ушух і всі очі звернулися на Репетюка і на хазяйок кондиторської, що стояли за прилавком. На щастя, хазяйки кондиторської не почули Репетюкових слів. Саме в ту хвилину Еліза Францова, зібравши своїх дочок-помічників, віддавала їм якесь розпорядження по господарству. Але раптова тиша вразила їх, і вони всі здивовано обернулися до зали.

— Що трапилося, панове? — запитала Еліза Францовна і кивнула своїм дочкам. — Біжіть же, дітки, і кінчайте мерщій! — Потім вона знову повернулася до нас, чекаючи відповіді на своє запитання.

Але останнє слово речення, заадресоване до дочок, вона, як і завжди в прямій розмові з ними, проказала голосно по-німецькому.

Репетюк раптом зблід. Золоте пенсне заплигло на його носі і, зірвавшись, повисло на золотому ланцюжку. Він зробив три кроки і спинився перед прилавком, просто перед враженою Елізою Францовною.

— А трапилося те, — закричав він, підплигнувши, і голос його забренів верескливо, — що я попросив би вас не забувати, де ви перебуваєте! Я попросив би вас висловлюватися тут по-руському! Або відправляйтеся собі до чортового батька і до вашого дядька в Берлін!..

Кондиторська — наша дорога й улюблена кондиторська — захилиталась і закрутилась, немовби їй зробилося млосно. Прилавок, піднос з пирожними, кругляки тортів, бомбоньєрки з цукерками та високі скляні циліндри з різнобарвними сиропами до зельтерської — дорогі й рідні свідки нашого чистого дитинства, наших щирх юнацьких радощів, наших юних нерозгаданих тайн — попливли довкола нас у чудному й огидному млосному танці. Вони ховали від нас своє лице. Їм було соромно глянути нам у вічі. Ніколи, ніколи більше не зможемо вже ми глянути на них спокійними і непорочними очима... Макар зірвався блідий, губи його тремтіли. Еліза Францовна стояла за прилавком нерухома. Але її вуста не всміхались, як завжди, милою і привітною посмішкою. Вони кривились і розпадались. Даремно вона силкувалась звести їх і стулити. Її обличчя зробилося враз сіре, безбарвне і старе. Труда, Еліза і Марія застигли біля неї, німі й бліді.

Страшний шарварок знявся в кондиторській. Півсотні гімназистів, що сиділи в залі, всі враз зірвалися, заговорили, засперечалися, загукали. Хтось гатив кулаком об стіл. Хтось тупотів ногами. Хтось штовхнув стільця, і він заgrimів на кахляній підлозі. В загальному галасі виразно бреніли і забивали одне одного і протести, і ухвали, і прокльони, і сміх. Хтось обурювався. Хтось підбадьорював і заохочував Репетюка до дальших патріотичних подвигів. Перед очима всіх капітан нашої футбольної команди Репетюк із гімназиста п'ятого класу виростав на національного героя.

Потім всі ми рушили з кондиторської геть. На порозі Репетюк ще спинився і прокричав, що „нашої ноги“ тут більше не буде. Ми тислися в двері, поспішаючи на свіже повітря, а головне — зникнути з очей Елізи Францовни та її трьох дочок. Личка Труди, Елізи й Марії ще промайнули востаннє крізь лиск вітрини — з широкими, нерозуміючими очима і за-

плаканими щоками. Ми одвернулися, щоб їх не бачити. Треба сказати, що більшість із нас залишили кондиторську, так і не розплатившись за пирожні.

На вулиці Воропаєв запропонував вистроїтися і військовим строем рушити на військову рампу. Його пропозицію зустріли з перебільшеним ентузіазмом—за зухвалу поведінку нам треба було сховатися з своїм душевним збентеженням. Ми вистроювались, а довкола нас вже ріс натовп міських роззяв та обідраних гаменів вуличного гетто.

Кашин опинився в лаві поруч із Теменком. Він штовхнув товариша під бік і, таємниче підморгнувши, показав слід тужурки різкою величезною бомбоньєркой. Він її потяг з прилавку, поки Репетюк виголошував свій патріотичний протест. Це була перша бомбоньєрка, вкрадена нами в кондиторській Елізи Францовни. Теменко почервонів і відвернувся.

— Кроком... руш! — подав команду Репетюк.

П'ятдесят юнацьких підощв вдарили об брук. Брук задрвенів, і вуличкою покотилася гулка луна. Точнісінько така, як і від справжнього солдатського кроку, коли, маршируючи, „дає ногу“ загін. Це було здорово! Ще дзвінкіше вдарили ми другою підощвою.

— Ать - два! — командував Репетюк. — Песельники, давай!

Високий, баритональний інфантильний басок Туровського бурнув угору звичайний заспів. Він заспівав хапливо й охоче, радий розрадити душевне замішання.

Расскажу тебе, невеста, не втаюсь перед тобой —
За горами есть то место, где кипел крававый бой...

Він виводив мотив недбало, а слова—старанно, особливо пильнуючи „чистоти прононсу“ солдатського діалекту. Матвій Туровський був неперевершений співун і неодмінний заспівувач. Його репертуар був невичерпний. Він знав сто сорок українських пісень, дев'яносто російських, п'ятдесят польських, п'ятнадцять німецьких, десять молдаванських, п'ять французьких і одну латинську. Крім того, він знав всі церковні кантати і концерти. А зрозуміло, в таку хвилину він вибрав заспівати тільки нашого моторного й зухвалого „Червоного ворона“..

Ми в захваті підхопили приспів:

„Черный ворон за горами, там девчонка за морями —
Слава, слава, там девчонка за морем...“

Вузьенькою, кривою і брудною вуличкою провінціального міста Південно-західного краю ми простували на військову рампу з співами та посвистом—немов на широку арену життя.

Коли ми вийшли з вулиці на залізничу колію проти військової рампи, перше, що ми побачили, то був довгий червоний ешелон біля перону. Чорт побери, ми спізналися!

Порушивши стрій, ми кинулися бігцем до ешелону.

Проте, ще не добігши кроків з п'ятдесят, ми були вражені ще дужче. Коло ешелону, в натовпі цікавих городян, селянок та вуличної дівчорі рясно плямилася військові мундири і кашкети. Але що ж то були за мундири та кашкети? Це зовсім не були знайомі нам гімнастюрки хакі та такі ж хакі безкозирки. Нічого подібного! Всі військові були зодягнуті в ладні сіроблакитні тужурки і на головах у них були високі, трубчасті, трохи загнуті наперед кепі.

— Хлопці! Німці!—закричав у шаленому захопленні Жайворонок і, мов куля, вирвався наперед.

— Не німці, а австріяки!—поправив його Кашин, теж прискоривши біг, скільки міг.

— Епсенбіблі!—прожогом кинувся і Кульчицький.

Вони були наші найкращі бігуни, і ми ледве поспішали за ними.

Дійсно, натовп цікавих купчився і юрмився довкола кількох сот австрійських солдатів. Це були перші полонені.

З почуттям високих патріотичних гордощів наблизилася ми до переможеного ворога. Ці гордощі були такі реальні, немовби це саме ми, а не хтось інший, полонили цих австрійських солдатів. Ми тут, а не наші солдати там, на фронті. А втім, наші перші почуття до цих перших бачених полонених австрійців були не такі вже прості. Вони були складніші.

З одного боку, ми почували свою безперечну „вищість“ проти цього безумовного „варвара“ - австріяка, свою пиху „переможця“ перед переможеним. І, розглядаючи цих чорнявих хлопців у вузеньких, гімназичного фасону, тужурках та кумедних, зовсім не войовничого вигляду кепках,—ми стояли, широко розставивши ноги, засунувши руки в кишені і зневажливо й трохи поблажливо скрививши губи. Ми почували себе переможцями і людьми безперечно „вищої раси“.

З другого боку, в нас ворухилися зовсім інші, якраз протилежні почуття. Перед нами був ворог, ворожий солдат, який потрапив сюди до нас через бій, через справжню війну, через постріли, багнети, кров і трупи. Його не можна було не шанувати та й дещо йому... заздрити. Крім того, це ж були люди з іншої країни, з країни, яка жила зовсім іншим, відмінним від нашого життям, з країни, в якій ми ніколи не були і чули про неї тільки з підручника географії Іванова. Це були люди, які народились і жили там, на заході, в Європі, в краї-

¹ Німецьке — „чи не волієте закурити?“

нах... прогресу і цивілізації. Ми не могли не відчувати деякої їхньої над нами переваги і... вищості.

Дуже, дуже чудні почуття заворушилися в наших душах, поки, зсунувши кашкети набакир та циркуючи крізь зуби, ми тупцювали коло полонених австрійців, вдаючи, ніби вони нам зовсім не цікаві, і ми, власне кажучи, на них навіть і не дивимося.

А втім, цікавість перемогла. Нам так кортіло розбалакатися з цими переможеними, з цими чужоземцями, з цими людьми з іншого місця нашої планети. Ми підійшли ближче.

Сторожі коло ешелону з полоненими було обмаль. Вийшовши з вагонів, полонені поводитись, як кому з них хотілося. Вони прогулювалися, заводили розмови з городянами, ходили на базарчик недалеко від рампи. Взагалі вони почували себе чудово, так швидко й легко видержися з небезпечного для життя фронту війни. Дарма що полонені, вони почували переможцями себе, а не когось іншого. Вони були веселі, життєрадісні й бадьорі.

Зілов, Сербин і Туровський нагледіли трьох, що відокремилися від решти і притулилися під парканом по другий бік перону. Вони стояли осторонь від натовпу і, здавалося, мріяли, спершись широкими спинами на паркан. Вони поглядали на розжеврілий горизонт від призахідного сонця і, здається, сумували. Там, на заході, куди саме ховалося вечірнє сонце, зосталася їхня батьківщина. Їхні рідні місця, їхня оселя, родина. Сонце сховалося вже тут, але там — їхній оселі, їхній родині — воно світитиме ще кілька секунд. Воно пішло саме туди. Можливо, з цим розпеченим, але не вразливим вже для очей малиновим кругляком вечірнього сонця вони переказували свій далекий привіт своїй оселі, своїй родині. Воно пішло звідси туди, і воно погляне там їхнім привітом на рідні й дорогі їхньому серцю місця.

Зілов, Сербин і Туровський спинилися перед цими трьома.

— Пан хце запаличць? — по-польському заговорив Туровський, простягаючи свій портсигар з цигарками „Луна“.

— Вони ж не розуміють! — підштовхнув його під бік Сербин, чомусь зразу засоромившись.

— Волен зі... зі... — Туровський розгубився. Він забув, як по-німецькому „курити“.

— Раухен! — підказав Зілов.

— Волен зі раухен?

Ближчий з австрійців кивнув головою і потягся до портсигара. Власне, мова тут була ні до чого. Коли людина простягає інший портсигар, то це без мовних пояснень означає пропозицію закурити. Два інші також взяли цигарки. Взявши цигарки, вони привітно оскірилися і, клацнувши закаблуками, відкозирили. Сербин вийняв сірника і дав прикурити. Кожний з австрійців чемно схилявся до вогнику і прикурював, силку-

ючися не пустити диму в обличчя Сербинові. Припаливши, вони виймали цигарку з рота і, знову клацнувши закаблуками, знову козирили.

Сербин, Зілов і Туровський з деякою заздрістю подумали про те, як добре виховані ці чортові німці, і навряд чи дочекалися б вони від руського солдата такого елегантного способу прикурювати.

Тим часом Туровський натирав лоба, мобілізуючи всі ті знання німецької мови, які вклала в його голову сердешна Ельфріда Карловна.

— Ван унд во гат ман зі гефанген геноммен? (Де й коли вас заповонено?) — нарешті, сказав він. Туровський вважався у нас в класі за найкращого „німця“ і йому дуже кортіло вперше в житті забалакати до справжнього німця з Німеччини і козирнути перед ним своїми знаннями з німецької мови.

Німці поглянули на нього непорозуміло і соромливо стелили плечима.

Туровський почервонів і повторив своє запитання. Невже ж таки він говорить неправильно? Чи, може, в нього такий поганий прононс? Говорячи вдруге, він дуже дбав вимовити речення якнайакуратніше. Проте, ефект був той же. Німці презирнулися, немов шукаючи один в одного допомоги і поради.

Нарешті, старший споміж них, той, що перший взяв цигарку з Сербинового портсигара, соромливо всміхнувся до Туровського.

— Даруйте, пане, алеж по-німецькому ми не втнемо,— сказав він мовою, ніяк не німецькою, і зрозумілою нам од першого до останнього слова.

Ми, вихованці руської гімназії, чули, проте, довкола себе в нашому місті найбільше саме цю мову: на залізниці від робітників, на базарі від перекупок, підчас наших гулянок за містом від стрічних селян.

Розгублені, не знайшовшись, що відповісти „німцєві“, хлопці відійшли, дурнувато презираючись.

— Слухай,— промимрив Сербин,— алеж вони теж говорять по-руському.— Сербин був син міської бібліотекарки.

— Це не по-руському, а по-нашому,— поправив Туровський, сам син містечкового урядовця-поштовика,— по-малоросійському.

Зілов, син робітника з Орловської губернії, мовчав, абсолютно спантеличений. Нарешті, він поставив своє чергове запитання:

— Як же це так, хлопці? І наші, і їхні солдати говорять одною мовою?

— Не руською і не німецькою,— пробурмотів Туровський, сердитий на себе за те, що вклепався з своїм німецьким запитанням.

Ешелони з пораненими не прибували до пізнього вечора. Їх затримано десь на полустанку, в десяти кілометрах. Попереду на захід проходили ешелони з частинами, що перекидалися на фронт. Точилися завязяті бої на прикордонні. Австрійська армія перейшла на нашу територію.

Був пізній вечір. Небо на заході вже давно втратило свої вечірні фарби. Рясні зорі мерехтіли на темному небосхилі. Було по-літньому прохолодно. З далеких полів, зза міста, прибігав інколи блаженський вітерець і розбивався об широкі груди високого залізничного насипу. Після нього залишалися лиш уривки вільних, заміських пахощів. Висхле сіно, стигла гречка і чорнозем. Дивні пахощі, від яких у грудях родиться чудне зворушення, тремтлива родість і невиразне відчуття якоїсь близької, але нерозгаданої тайни.

Взагалі, цей вечір був надзвичайний. Дарма що вже ген далеко минула сьома година, дарма що тут же серед нас були і Піль, і Вахмістр, і навіть Мопс — нам, гімназістам, зовсім не треба було тікати. Навпаки, ми мали право ходити так хоч цілу ніч. Адже, ми були вже не просто гімназисти, ми були... Хто його знає, хто ми були! Очевидно, були ми ті ж таки гімназисти, але все те, що було довкола нас, раптом змінилося і стало зовсім інше. І серця тремтіли й холонули в тривожних і прекрасних, але невідомих передчуттях.

Ми передчували, здається, що наше тісне, мізерне і пригноблене гімназистське життя має стати тепер широке, наповнитися змістом і осягатися, бодай, відблиском волі й величі. Все — чисто все — має тепер стати іншим. Інакше бути не може. Війна ж! А війна — це величезна і значна подія. Ми були щасливі й горді, що випало нам стати сучасниками, а тепер от і співучасниками цієї великої історичної події. Чорт побери! Алеж історія — та сама історія, від якої досі ми мали лише одиниці та передержки, — ця сама історія почала от відбуватися перед нашими очима і, чорт побери, за нашою ж безпосередньою участю!

Інколи біля комендантської управи рампи загравав оркестр. Він був наготовлений для урочистої зустрічі героїв. Тим часом, знудьгувавши, музиканти розважали нас і розважались сами увертюрами опер і уривками „малоросійських“ попури. Ми ходили групами, плече в плече, і тихо, але схвильовано розмовляли. Кілька цьогорічних абітурієнтів нашої гімназії вже подалися до військових шкіл. І військові школи вже переведено на воєнний стан. Замість трьох років в них треба вчитися всього кілька місяців. За півроку вони будуть вже справжніми, дорослими людьми, а також і героями. Щасливці!

Двосотенний рій підлітків прогулювався по перону військової рампи — з почуттям сомоповаги й громадських гордощів.

Адже на лівому рукаві в кожного з нас була біла пов'язка і червоний хрест горів на ній. Ах, від цієї пов'язки з хрестом було так солодко! Здавалося, вона так і гукала до кожного стрічного: дивіться, і цей мужній юнак, і ця хоробра юначка,— вони вже не діти, вони теж дорослі!.. Гімназисти були вдягнуті в свої найкращі, нові костюми, гімназистки припилили до кіс кокетливі різнокольорові бантики.

Наша одинадцятка і тут трималася купи. Ми були нерозлучні, як скрізь і завжди. Ми розташувалися в закутку рампи, за пакгаузами, коло убиралень. Цей закапелок мав свої особливі, безцінні якості. Про його існування, безсумнівно, не знали ні Мопс, ні Вахмістр, ані пронира Піль. Задні стіни пакгаузів і убиралень утворювали тут кут, вихід з якого був тільки просто на колію. Потрапити сюди з військової рампи було неможливо. Ми сиділи над купою звалених старих шпал і спокійно покурювали.

Тиха передосіння ніч була над нами і довкола нас. Було так темно, що ми майже не бачили один одного. Лише вогники цигарок спалахували на мить і виривали з темряви то чийсь губи, то чийсь ніс, то чиєсь оццелеп'я. Зза пакгаузів, з перону рампи долинали невиразні відгомони голосів. Здавалося, вони були десь далеко, аж по той бік землі. А втім, і наші голоси, голоси співрозмовників, брєніли якось віддалено, приглушено і м'яко. Так буває саме в такі тихі, теплі й темні вечори. В такі хвилини розмова точиться ліниво, спроквола, але напрочуд задушевно.

Ми мріяли війною. Війна виникла перед нами, немов далекий фейерверк з різнобарвних бенгальських вогнів. Сотнями кольористих іскор спалахнув фейерверк на горизонті, і кожна з тих іскор непереможно чарує і манить, але роздивитися зблизька її неможливо. Хто її знає, яка вона зблизька! Цілими серіями спалахували перед нами уявні образи війни. Але жодного ми не могли схопити і прослідкувати до кінця. Вони розпадалися, меркли, тікали й губилися серед відомих ілюстрацій з підручника Іловайського, батальних кінофільмів братів Пате та олеографій художника Самокіша, які видавалося безплатними преміями до підручників, куплених у магазині Грінштейна... А втім, один образ панував над усіма іншими. Він вабив, захоплював, хвилював. Він потрясав. Ось він,— наш мужній, відважний і непереможний руський воїн. Воїн, а не солдат. Солдата ми знали. Величезні грубі чоботи, засмальцьована гімнастюрка, прим'ятий кашкет. Пласке, забите, припжене обличчя. Ні, не такий наш воїн! Не такі й чоботи, і гімнастюрка, і кашкет. Він стоїть там, на фронті, і своїми грудьми зустрічає кровожерливого, нахабного ворога. Він високий, стрункий, з широкорозгорнутими могутніми плечима. Голова гордовито закинута назад. Спід дашка кашкету полискують мужніми іскорцями холодні, сталеві очі. Зір кинутو

далеко вперед — він пильнує ворога. І ми служитимемо йому — нашому чарівному воїнові. Ось ми прийшли саме для цього.

Раптом збоку рампи ми почули якусь метушню. Ми насторожилися. Потім зірвалися й кинулися бігцем туди.

Справді, на рампі було пожвавлення. Всі сновигали. Лікарі й сестри-жалібниці в білих халатах метушилися й перегукувалися. Схвильованим голосом скликав гімназистів Вахмістр. В кінці рампи музиканти похапцем продували свої мідні труби. Гобої, волторни й кларнети коротко покашлювали на різні голоси.

Ми вистроїлися. Перший ешелон з пораненими, виявляється, вже рушив з поста і зараз був за п'ять кілометрів. Перед нашими лавами з'явився комендант рампи. Він коротко поінформував нас про наші обов'язки. Ми мали виводити легкопоранених з вагонів і відводити їх до їдальні. Тяжкопораненим ми мали відносити їжу у вагон. Крім того, треба було носити за лікарем та сестрами скриньку з бинтами, ватою, йодом та іншими медикаментами. А головне — треба було привітати героїв, виказати їм наше захоплення, наш ентузіазм.

Потім перед нашими вистроєними й виструнченими шеренгами з'явився гаптований золотом синій мундир директора. Він був при всіх орденах і з лівого боку в нього висіла коротенька, чиновницька шпага. В такому параді він з'являвся перед нами тільки в „царські“ дні і церковні свята.

Директор хвилювався. Він оглянув нас коротко й махнув рукою. На напутню промову йому вже не лишалось часу: під семафором біля першої будки раптом з'явилися три вогневі крапки. То були три ліхтарі на грудях паровозу. Вони росли і більшали. Перший ешелон підходив.

Директор махнув рукою.

— Господа! Послужим же вере, царю и отечеству!

Він почував себе генералом Скобелевим на білому коні.

— Ура! — перекотилося по наших лавах схвильовано і глухо.

— Вра! — невідомо чому зойком вирвався голос Кашина і злякано урвався.

— Кашин, — цілком автоматично прогунявив директор, — когда начнутся занятия, вы отсидите „без обеда“ пять часов...

Кінець його речення пропав у гуркоті поїзда. Промайнув паровоз з шифром С-815. Закоптілі обличчя з гарним кашкетом з двома срібними галунами — помічник машиніста Шумейко. Поїзд вела бригада нашого депа. Пропливла довга валка червоних вагонів з знайомими написами: „40 человек и 8 лошадей“.

Нас трюсила дрібна, нервова дрож. Зуби цокали від піднесення й хвилювання. В кінці перону оркестр ударив урочисто й молодецьки.

Ешелон підповз, востаннє grimнув буферами і спинився біля перону. По двоє, по троє ми кинулися назустріч до вагонів...

ЖИТТЯ — ЯКЕ ВОНО Є

Для евакуації перших ранених в тил ще не було спеціальних санітарних поїздів. Подано звичайні порожняки спід військових ешелонів. Кілька годин тому вони приставили до кінцевої передфронтової станції чергові армійські частини. По сорок людей або восьмеро коней на вагон. Телер вони верталися по нову партію. Їх і використали під ранених.

Ранених солдатів понакидано просто до невичищених, забруднених і закаляних вагонів, просто на долівку, загиджену кінським послідом, і лише де-не-де притрушену гнилою соломою чи прілим сіном. Вони лежали покотом—скільки може вміститися тісно на долівці звичайного вантажного вагона. Певне, чоловіка по півсотні, по шістдесят. Коли комусь із легше ранених, що лежав у кутку під стіною, треба було до дверей—випорожнитися,—він брів просто по тілах своїх товаришів, віддавляючи руки й ноги, наступаючи на обличчя, вгрузаючи чоботом у рани своїх сусідів. Якщо в цей час сили зраджували його, і він втрачав притомність, то валився просто на інших—на їхні рани і болячки—придавлював їх зверху своїм тілом, і вони задихалися під ним, задушувалися під ним, задушувалися на смерть.

А втім, таких, що пробували звестися й піти до дверей, було небагато. Легко ранені втекли з жахливих вагонів ще на першій зупинці ешелону. Вони розбрелися по найближчих селах. У вагонах лежали лише такі, що не могли ні піти, ні звестися. Вони лежали непорушно і випорожнювалися просто під себе.

Більшість ранених були з боїв під Кам'янцем, два дні тому. Тоді ж, на місці бою, їм і перев'язано їхні рани. Здебільшого то були власноручні перев'язки з матеріалів індивідуального пакета та різного ганчір'я. Після того ці дві доби жодної перев'язки не було. Рани позапалювалися й загноїлися. Багато хто вже марив у смертній гарячці сепсиса. Тіла ранених—зляюшені кров'ю, загноєні і закаляні—звісно, ніде й ніким не обмивалися. Гарячої їжі вони не мали за ці два дні після бою, а також і за дві доби перед тим. З часу поранення вони взагалі не їли нічого, а хто лежав далі від дверей вагона, в глибині, той за ці два дні не пив і води. Приблизно третина людей у кожному вагоні були вже мертві. Трупі лежали не прибрані.

Схвильовані, піднесені, розбуркані, під грім оркестру, ми

¹ Сепсис — затруєння крові.

кинулися до вагонів. Серця наші тремтіли і завмирили. Зараз ми побачимо героїв, справжніх, живих героїв, що пролили кров свою за „веру, царя и отечество“! Оркестр виконував молитовні акорди „Коль славен“. Ніяково спинилися ми на дверях вагонів...

Вагони зустріли нас чорним проваллям своєї страшної глибини. Світла в вагонах не було. І з цієї невідомої, незрозумілої, моторошної глибини й темноти ніхто не вийшов нам назустріч. Немовби там, в цій моторошній глибині й темноті, нікого й не було.

Там не було нікого, але там було щось. Щось таке, від чого наші піднесені серця враз упали, а наші 'розбуркані душі миттю знітилися.

Страшний, непередаваний жодним описом для того, хто його не знає, сморід вдарив на нас млюстю й жахом. Ті з нас, хто витримав цей звальний удар огидного смороду і не впав, ті після нього почули й інші відгомони життя з цих вагонів смерті. Там щось ворухилося, хлипало, хрипіло, стогнало, белькотало, ридало і проклинали. Злива проклять — ціла злива проклять передусім — зустріла нас на порозі цих вагонів муки й смерті.

Ми відступили, ми відсахнулися назад.

Ми хапали ротом свіже, живе повітря. Ми жадібно ловили очима все, що могли побачити зараз довкола себе. В жовтавому сьйві сліпеньких електричних ліхтарів ми могли бачити тільки темні контури й невиразні обриси, що потрапляли в світляне коло найближчого ліхтаря. Телеграфний стовп, асфальт перону, силует похідної кухні з кий'ятком, гілляку дерева. Все, що було за цим світляним колом, пропадало в пітьмі чорної серпневої ночі. А проте, і цих образів було досить для першої підтримки. Око хапалося за них — за телеграфний стовп, за гравій в асфальті, за кухню, за гілляку, — за ці життєві речі, за ці яскраві, виразні ознаки живого життя... Тоді, підсилившись таким чином, можна було обернутися знову туди, до мертвих вагонів з цією страшною, повною смерті темною глибиною...

Біла паровоза, з жмутом клоччя в руках, стояв помічник Шумейко. Молодий хлопець-кочегар тримав маслянку з довгим тонким дзьобом. З неуважно нахиленого носика масло капало на землю великими чорними краплями. Кочегар і Шумейко дивилися на нас, на поїзд, на вагони вздовж перону. Вони були бліді — сажа і вугільний порошок не перемагали блідості. На наші вітання Шумейко кивнув головою неуважно, як відсутній.

— ... Як скотину... — прошепотів хлопець-кочегар ні до кого, але нам назустріч. — Привезли... одвоювали і... як скотину... Там таке!

Шумейко скинувся і гнівно зиркнув:

— А туди ти їх... з власного бажання возив?.. солдат! — Він схопився і хутко поліз на паровоз.—Козубенко!—озирнувся він ще,—маслянку як тримаєш! Масло капає! Гляди!

Мало хто з патріотичних зустрічалників того першого ешелону з раненими zostався зустрічати і другий, що підійшов і став на другій колії через півгодини. До ранку цих ешелонів так стало вряд вісім.

Над територією військової рампи немов бренив якийсь чудний інструмент на одній, найнижчій, ноті. То зливалися в один звук стогони, зойки і божевільний лемент з чорних отворів вагонів спід „40 человек и 8 лошадей“. Це брениння—глупої, тихої серпневої ночі — було чути за кілометр від ешелонів...

До ранку від двохсот гімназистів та гімназисток на рампі залишилося не більше трьох десятків. З наших між ними були Піркес, Туровський, Зілов, Сербин і Макар.

Ми зустріли ранок зелені, схудлі, з гарячими очима, що запали в глибини орбіт. Рукава наші були закачані і руки по лікоть були в чорній загусклій крові. Ми прожили ніч, і це була жахлива, але прекрасна ніч. Кілька годин тому—ще тільки вчора ввечері—ми були просто чуднуваті заповзяті чотирнадцятилітні юнаки, розпалені уявами про невідомі ще нам тайни життя. Минула одна ніч,—ми навіть не спали, це була, либонь, перша за наше чотирнадцятилітнє життя ніч, якої ми не спали,—і от ми зустріли сонце нового дня чотирнадцятилітніми дорослими людьми.

ХАЙ ЖИВЕ ПОДВИГ!

Матч з Одесою — із збірною командою одеських середніх шкіл — відбувався своєчасно. Тридцятого серпня, за два дні до початку навчального року. Це був щорічний традиційний прощальний канікулярний матч.

Точно о четвертій двадцять розігрався перший (довгий) свисток рефері. Це значило, що туалет вже мав бути зовсім закінчений, збризнуте холодним душем тіло розтерте турським рушником, буці зашнуровані, змочена носова хустка пов'язана на голову. Всякі розмови з сторонніми глядачами матчу, а також між собою повинні були бути урвані на півслові. До чотирьох двадцять п'ять треба було вистроїтися вільним строєм паралельно середній лінії, за межами поля, ключем. двадцять два футболісти обох змагальних команд. Точно о четвертій двадцять п'ять розтинався другий свисток. Ключ адригався і один за одним, один по одному, немов відколюючись від шеренги, двадцять два юнаки рушали з місця неквапливим, розміреним, рівним марафонським бігом. Голови закинута назад, руки зігнуті в ліктях і притиснуті до боків. Два рази навкруги поля. Розім'яти м'язи, розправити дихання,

розігріті ноги, унормувати биття серця, зрівняти шанси для всіх двадцяти двох. О четвертій двадцять сім ключ повертався до старту. По дорозі він встиг вже розколотися на дві половини, на дві команди. Сині з червоними комірами фуфайки і чорні труси — це ми. Червоні з чорними комірами фуфайки і білі труси — це одесити. Кожна команда підбігла до одного з корнерних прапорців. Там її зустрічав підсуддя своєї сторони з букетом квітів для капітана і одинадцятьма половинками лимон. Кожний футболіст діставав свою півлимону. Він хапав її з паперового кулька в руках підсудді, пробігаючи повз нього, не спиняючись. Затиснувши півлимони між губів, одинадцятєро на бігу вистроювалися від корнерного прапорця по бісектрисі корнерного кута, ключем, обличчям до середини поля. Попереду був капітан з півцитриною в роті і букетом квітів у руках. Наш капітан — Репетюк — тримав цілий кущ розкішних червоних троянд. У одеситів була ціла клумба білих айстр. За ними тремтіли й звивалися ключі їхніх команд, ключі з одинадцятьох палких, заповзятих, міцних, здорових, бадьорих, добре тренованих спортсменів. П'ятеро кремезних, але легких, одчайдушних, але розважливих напористих урбиголів, атлетиків — форвардів. За ними — трійця витривалих, невтомних, швидких, відважних і веселих — гавбеків. Далі — двійко флегматичних, але незламних і самовідданих — беків. І, нарешті, позаду всіх в одязі, одмінній від команди, в світері, рукавицях і кепі — спокійний, витриманий, зневажливий, але сторожкий і готовий до всього — астенік голкіпер.

Точно о четвертій двадцять вісім — розтинався третій, і останній, довгий свисток рефері.

З цим свистком життя спалахувало і все довкола ставало якесь зовсім інше. Серце здригалось, але йому вже не було коли схвилювано заколотитися. Духовий оркестр патетично вдаряв і багатотисячною зграєю злітали до отливі оплески запальних глядачів: з корнерних ріжків одна проти одної команди вибігали короткими ключами до середини поля. Завзяття і захоплення — від радісного відчуття власного молодого і міцного тіла, від передчуття заповзятого змагання, від патетичного голосу оркестру, від цих зичливих, гарячих, захоплених оплесків, від почуттів власної молодості й непережитності твого ще довгого - довгого і безперечно щасливого, привабливого життя — завзяття й захоплення сповнювали серце і розпинали груди. Коли футболіст біжить від корнерного прапорця до середини поля для початку матчу, — він переживає найкращі хвилини людського життя.

Прибігши до середини поля, обидві команди спинялись і збирались кружка. Капітани команд тисли один одному руки й обмінювалися букетами, які зразу ж забирали і виносили за межі поля ті ж підсудки. В цей час рефері виймав з кишені срібного карбованця. Він запитував капітанів:

— Давайте?

— Орел! — сказав Репетюк.

— Решка! — відгукнувся капітан одеської команди.

Срібна монета злітала високо догори, підкинута вправною рукою рефері. Потім вона падала. Хто вигравав, той вибирав гол. Етика нашого часу вимагала вибирати не кращий, а гірший, — проти сонця. Вся процедура зустрічі й вибору гола забирала якраз одну хвилину й тридцять секунд. Ще тридцять секунд ішли на те, щоб, відскандувавши традиційне „гіп - ура, гіп - ура, гіп - ура, гіп - ура - ура - ура!“ — розбігтися на місця до початку. Точно о четвертій тридцять зазвучала тиша поля розтинав короткий, збурний і різкий, як удар бича — свисток. Матч розпочато.

Починали цього разу ми. Репетюк злегка підкинув м'яч наліво Сербинові; Сербин, немов знехотя і ліниво, перекинув його з ноги на ногу, потім ударив перед собою вгору. Два своїх зроблено і ворожий інсайт кинувся йому під ноги. Але Сербин підхопив м'яч головою і легко переніс його через ворога. Потім враз, несподіваним від його юного, ще не змужнілого тіла сильним шутком послав м'яч далеко через поле на правий край. Це був наш звичайний початок. Тепер на правому краю Кашин, прийнявши Сербинового паса, мав привести м'яч по краю, майже до корнерного прапорця, унеможливлючи тим офсайт, і звідтіля давати зрізаний пас під гол. Репетюк і Сербин налітали на пас. Макар ішов зліва, трохи позаду. Кульчицький тримався ще далі — він мав підбирати одбиті м'ячі й шутувати по голу через голови ворожого захисту. З трьох вдалих пасів Кашина один був гарантований гол.

Товаришу! Чи граєте ви в футбол? У футбол треба грати неодмінно. Це — прекрасний спорт. Він виховує завзяття до боротьби, відважність, меткість, кметливість, наполегливість. Він гартує і дух і тіло. Він виховує ціле тіло — від пружності пальців ніг і до швидкості ока. Він гартує людину на все її дальше життя. Прекрасний, незабутній футбол!

Матч був для нас невдалий. Він закінчився три - один, і не на нашу користь. Дарма, що на чужому полі — одесити наклепали нам. Вони були дужчі від нас. Крім того, вони були в глибшому тилу.

А втім, найперша причина була не та. Найперша причина була в тому, що ми грали неповним складом. Троє з нашої команди на матч не прийшли. Це було неймовірно, нечувано, надприродно, але це було так. Їх довелося замінити запасними. Запасні були гірші, і їх було тільки двоє. Матч ми прийняли десять проти одинадцяти.

Зілов, Жайворонек і Воропаєв напередодні матчу таємно подалися добровольцями на фронт.

(Далі буде)